

Η τεχνική της ταξικής συναίνεσης Κριτικές παρατηρήσεις για τον *Τεχνίτη* του Richard Sennett

Προσχέδιο για την υλικότητα (;)

Λέμε, λοιπόν, για να πάρουμε ένα μόνο υποκείμενο (το τάδε άτομο), ότι η ύπαρξη των ιδεών της πίστης του είναι υλική, μια και οι ιδέες αυτές είναι υλικές πράξεις ενσωματωμένες σε υλικές μορφές πρακτικής, ρυθμισμένες από ένα επίσης υλικό τυπικό, προσδιορισμένο από τον υλικό ιδεολογικό μηχανισμό, απ' όπου απορρέουν οι ιδέες του δοσμένου υποκειμένου.

L. Althusser, 1999 (1976)⁴

Ο ΙΔΙΟ ΚΕΝΤΡΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ της θεωρητικής παρέμβασης του Sennett, όπως αυτή αποτυπώνεται στον *Τεχνίτη*, είναι, αφενός, η ανάδειξη της φθοροποιού επενέργειας των μετασχηματισμών που επιφέρουν η ελαστικοποίηση της εργασίας, η φθορά της αίσθησης του προορισμού που διείπε ιστορικά τα υποκείμενα [Sennett 2011, 218] και οι αυξημένες απαιτήσεις για εύελικτους εργαζομένους—οι οποίοι, ως εκ τούτου, έχουν πλέον απολέσει την δυνατότητα να καλλιεργούν αποτελεσματικά τις δεξιότητές τους— εντός του συγκεκριμένου που ο ίδιος προσδιορίζει με τον όρο νέος καπιταλισμός² και, αφετέρου, ο προβληματισμός για τις πιθανές συνέπειες της παραγωγής νέων τεχνολογιών—με εμφανιζόμενο παράδειγμα την ανάπτυξη της ατομικής βόμβας στο Los Alamos των ΗΠΑ κατά την διάρκεια του Β' ΠΠ—, οι οποίες συμπτυκνώνονται συμβολικά στην μυθολογική μορφή της Πανδώρας.

Σε ό,τι αφορά τον πρώτο άξονα, η μέριμνα του Sennett προσανατολίζεται

στην ενστάλαξη των βασικών αρετών της εργασιακής πρακτικής της μορφής του τεχνίτη στην σύγχρονη παραγωγική διαδικασία. Παράλληλα, επισημαίνει ότι η χρήση του όρου *τεχνίτης* [craftsman] δεν εξαντλείται στην ιστορική, προνεωτερική της μορφή· αντίθετα, περιγράφει μια «ανθεκτική στον χρόνο, βασική ανθρώπινη ενόρμηση» [Sennett 2011, 19], την επιθυμία του δημιουργού να κατασκευάσει με γνώμονα την αρτιότητα. Κατά τούτο, δεν είναι δυνατόν [ο όρος] να περιοριστεί στο φάσμα των χειρωνακτικών εργασιών. Ήδη από αυτές τις προκαταρκτικές παρατηρήσεις, το σχήμα προσλαμβάνει μια ουσιοκρατική διάσταση: η εννοιολόγηση του τεχνίτη αποκτά έναν υπερ-ιστορικό χαρακτήρα. Παρότι η θέση του υπερβαίνει την ιστορική διάκριση διανοητικής και χειρωνακτικής εργασίας, ο Sennett ομογενοποιεί την —πάντα ιστορικά συγκεκριμένη— κοινωνική πρακτική της παραγωγής (αφηρημένη γενική εργασία στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής) και, ταυτόχρονα, εισάγει μια εξωτερική της έννοια δημιουργικότητας, εισηγούμενος την ύπαρξη ενός υφιστάμενου υποστρώματος αξιακών πλαισιώσεων σε σχέση με το δρων υποκείμενο, το οποίο αντιμετωπίζεται, κατά συνέπεια και με την σειρά του, ως εξωτερικό στοιχείο της διαδικασίας στην οποία εμπλέκεται.

Η πρωταρχική του ενόρμηση για αρτιότητα είναι έτσι δυνατόν να εμφανιστεί αποκλειστικά ως κατεσταλμένη ή περιορισμένα πραγματωμένη, σε ένα περιβάλλον που κυριαρχείται από —σύστοιχες της φορντικής οργάνωσης της εργασίας— κοινωνικές παραστάσεις (λ.χ., αποτελεσματικότητα και οικονομία χρόνου και πόρων), αλλά υφίσταται ως πάντοτε παρούσα, ανεξάρτητα από το ιστορικό συγκείμενο. Κατά τούτο, η θέση του Sennett εμφανίζει έναν βαθμό συγγένειας με την πρώιμη μαρξική θέση για την αλλοτρίωση. Η στοχοθεσία του εγχειρήματός του τοποθετεί στο επίκεντρο την ανατίμηση της υλικότητας, με αφετηρία την κατάδειξη της υλικής και όχι, λ.χ., της γενετικής προέλευσης της απαιτούμενης δεξιότητας, για την επιτέλεση μιας εργασίας με αρτιότητα, και κρίσιμη στιγμή την εισήγηση περί συγκροτητικής ενότητας του *χειριού* και του *μυαλού* —ως συμβολικών μετωνυμιών της σωματικότητας και της αναστοχαστικότητας, η αρχική ενότητα των οποίων θα πρέπει να αποκατασταθεί. Η ανθρωπολογία του σχήματος του Sennett είναι συνεπώς δυνατόν να καταδειχθεί ως ιδεαλιστική, με τον ίδιο τρόπο που ο Althusser επεσήμανε τον ιδεαλιστικό χαρακτήρα της φιλοσοφικής ανθρωπολογίας του πρώιμου Marx,³ καθώς η εισήγηση μιας ιστο-

ρικά αμετάβλητης και, στο συγκείμενο των όψιμων μετασχηματισμών της παραγωγικής διαδικασίας, αλλοτριωμένης ανθρώπινης ουσίας, συνεπάγεται την ταυτόχρονη παρουσία ενός εμπειρισμού του υποκειμένου και ενός ιδεαλισμού της ουσίας: τα συγκεκριμένα ανθρώπινα υποκείμενα προσλαμβάνονται έτσι όχι μόνο ως «απόλυτα δεδομένα», κατά την διατύπωση του AtIhusser,⁴ αλλά και ως φέροντα, το καθένα εξ αυτών πλήρως, την άνω ανθρώπινη ουσία. Υπό αυτή την έννοια, η αρχιτεκτονική του Αμερικανού κοινωνιολόγου διατρέχεται αντίστοιχα από τις σύστοιχες της ιδεολογίας του ανθρωπισμού παραστάσεις: εμπλέκει μια έννοια ανθρώπινης ουσίας, εμφορείται από έναν εμπειρισμό άρρηκτα συνδεδεμένο με τον αμερικανικό νέο πραγματισμό—στον οποίο εγγράφει εαυτόν— και, τέλος, καταφάσκει την αναπαράσταση ενός ατόμου «με προσδιορισμένες ικανότητες και ανάγκες»,⁵ το οποίο προσιδιάζει στο υποκείμενο της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Η συγκεκριμένη παρατήρηση επικυρώνεται από την εκ μέρους του Σένετ φυσικοποίηση της έννοιας του ανταγωνισμού, η οποία εκβάλλει στην προτροπή που διατυπώνει προς τους εργάτες, «να συμβιβαστ[ούν] με την τυφλή ανταγωνιστικότητα» [Sennett 2011, 220]. Σε κάθε περίπτωση, συνιστά κεντρικό ζητούμενο του παρόντος εγχειρήματος η κατάδειξη της λειτουργίας των εν λόγω ανθρωπολογικών προκειμένων για την παραγωγή των θεωρητικών όρων του πολιτικού προτάγματος της ταξικής συναινέσης, το οποίο υποστηρίζω ότι καταφάσκει ο Sennett.

Σε σχέση με τον δεύτερο άξονα, αυτός εκκινεί από τις προκλήσεις που αναδύθηκαν λόγω της ανάδειξης του φάσματος της δυνητικής αυτοκαταστροφικότητας της ανθρώπινης δράσης, όπως αποτυπώθηκε στην περίπτωση της χρήσης της ατομικής βόμβας, αλλά και μεταγενέστερα στην κρίση των πυραύλων της Κούβας το 1962. Το κεντρικό του επιχείρημα συνιστά απάντηση σε και ταυτόχρονα ρήξη με τον τρόπο που η Arendt επιχείρησε να αποκριθεί στον κίνδυνο της Πανδώρας: προσεγγίζοντας το φαινόμενο της πρωτοφανούς καταστρεπτικότητας των βιομηχανικών πολέμων του 20ού αιώνα και αποδίδοντάς το στην κατίσχυση και ενδυνάμωση της κρατικής γραφειοκρατίας και την απουσία στοχασμού εκ μέρους της επιστημονικής κοινότητας επί των πιθανών συνεπειών των παραγόμενων τεχνουργημάτων [Sennett 2011, 14], η Arendt εισηγήθηκε την εδραίωση μιας κουλτούρας ανοιχτού κοινωνικού διαλόγου σχετικά με την χρήση των τεχνολογιών. Υπό αυτό το πρίσμα, η θέση της εμφανίζεται συγ-

γραμμαμική της μετάθεσης της ευθύνης του ηθικού στοχασμού σχετικά με την τεχνολογία, από την κοινότητα των εξειδικευμένων κατασκευαστών τους στο κοινό, όπως αυτή υποστηρίχθηκε από τον ίδιο τον Oppenheimer το 1945 [Sennett 2011, 15]. Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να επισημανθεί πως, παρότι ο Sennett επισημαίνει τον κίνδυνο της χρήσης των παραγόμενων τεχνολογιών, προειδοποιεί για μια εκδοχή του τεχνολογικού ντετερμινισμού που εκβάλλει στην τεchnοφοβία, υπενθυμίζοντας το παράδειγμα της (μη εμμενούς και κατά τούτο συνολικά απορριπτικής) κριτικής του Heidegger στην νεωτερικότητα. Κατά τούτο, η επισήμανση του κινδύνου που συμβολοποιείται στην μορφή της Πανδώρας, ενδέχεται, εκτός από το να προειδοποιεί, να λειτουργεί με τρόπο που δυσχεραίνει την ανθρώπινη δράση.

Ο Sennett στέκεται στην διάκριση που προτείνει η Arendt μεταξύ του *animal laborens* [εργαζόμενο ζώο] και του *homo faber* [άνθρωπος κατασκευαστής], στην προσπάθειά της να θεματοποιήσει την απουσία αναστοχαστικότητας εκ μέρους της επιστημονικής κοινότητας: με τον πρώτο όρο, αναφέρεται στην διαδικασία της κατασκευής, το νόημα της οποίας τοποθετείται εντός της εφόσον το ίδιο το εγχείρημα της κατασκευής παρουσιάζεται ως αυτοσκοπός, ο άνθρωπος ως *animal laborens* παρομοιάζεται με υποζύγιο, «καθλωμένο στην ερώτηση “Πώς;”» [Sennett 2011, 17]. Αντίθετα, ο ιδεότυπος του *homo faber* ενέχει, ως συγκροτητικό και κρίσιμο στοιχείο του, την αναστοχαστικότητα και, κατά τούτο, ιεραρχείται υψηλότερα σε σχέση με το πρώτο από την Arendt: είναι, με την διατύπωση του Sennett, «ο κριτής της υλικής εργασίας και πρακτικής», η μορφή που δεν απασχολείται αποκλειστικά με τον τρόπο της επιτέλεσης της εργασιακής πρακτικής αλλά ταυτόχρονα και με τον σκοπό της [Sennett 2011, 17].

Κατά τον Αμερικανό κοινωνιολόγο, η ανωτέρω διάκριση είναι λανθασμένη: ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος έχει την ικανότητα να στοχάζεται επί του αντικειμένου που κατασκευάζει κατά την διαδικασία επιτέλεσης της παραγωγής. Η συγκεκριμένη θέση, πέραν του ότι αντανακλά —κατά τον ίδιο— την αλήθεια της ανθρώπινης κατάστασης, προφυλάσσει επίσης από τον κίνδυνο του εκ των υστέρων στοχασμού, ο οποίος συνοδεύεται από την πιθανότητα μη αναστρέψιμων συνεπειών. Προτάσσοντας την ορθότερη κατανόηση της παραγωγικής διαδικασίας, εισηγείται την ανάγκη για έναν πολιτισμικό υλισμό [Sennett 2011, 17-]

18], ο οποίος συνεπάγεται μια διαφοροποίηση στην σχέση μεταξύ των δύο ιδεοτύπων της Arendt: η ιεράρχησή τους καθίσταται πορώδης, στον βαθμό που το *animal laborens* επέχει θέση οδηγού του *homo faber*, εφόσον οι άνθρωποι είναι σε θέση να αναπτύσσουν την αυτοσυνειδησία τους και να στοχάζονται επί των αξιών που καθοδηγούν την κατασκευή των προϊόντων της εργασίας τους κατά την διάρκεια της παραγωγής. Με άλλη διατύπωση, αυτά που η Arendt αντιλαμβάνεται ως δύο επίπεδα δράσης, ο Sennett επιχειρεί να τα συνθέσει σε ένα, εφοδιάζοντας εκ νέου τον παραγωγό με την αναστοχαστική ικανότητα που η Arendt αποδίδει στην κοινότητα.

Συνεπώς, η μέριμνα του Sennett για την ανάδειξη της υλικής διάστασης της ανάπτυξης δεξιοτήτων αλλά και της κατανόησης του συμπλόκου σωματικότητας και αναστοχαστικότητας, το οποίο διέπει, με όρους εσωτερικής ενόρμησης και καταστατικά, την παραγωγική διαδικασία, είναι σε θέση να ενοποιήσει τους δύο κεντρικούς άξονες του *Τεχνίτη*. Κατά τούτο, το στοιχείο που συνέχει την πραγμάτευση του Sennett, τόσο σε σχέση με την περιγραφική της διάσταση όσο και σε αναφορά με το κανονιστικό της σκέλος, είναι οι προκείμενες του δεύτερου κύματος του αμερικανικού πραγματισμού: ο πραγματισμός του Dewey, από τον οποίο αντλεί κυρίως ο Sennett, αρθρώνεται σε νατουραλιστική βάση (αναδεικνύοντας τις οφειλές του στην δαρβινική εξελικτική θεωρία) και διαμορφώνει ένα θεωρητικό σχήμα, στο πλαίσιο του οποίου – όπως σημειώνει ο Αλεξάκης και επαναβεβαιώνει ο ίδιος ο συλλογισμός του Sennett, κυρίως εν σχέση με την περιγραφή των διαδικασιών ανάπτυξης των δεξιοτήτων [Sennett 2011, 127-199]⁶ – «τα όργανα του ανθρώπινου οργανισμού, όπως το χέρι, το μάτι, ο νους, κατανοούνται ως εργαλεία προσαρμογής του οργανισμού στο περιβάλλον».⁷ Παρότι ο Αλεξάκης επισημαίνει πως η έννοια της προσαρμογής δεν προσλαμβάνει αποκλειστικά παθητικό χαρακτήρα, αλλά είναι δυνατόν αντίθετα να εκφραστεί ως εγχείρημα μετασχηματισμού ενός περιβάλλοντος (εισάγοντας, πάντως, ήδη έναν κρίσιμο δυϊσμό), η θέση του Sennett περί αναγκαιότητας προσαρμογής των εργατών στο περιβάλλον του «τυφλού ανταγωνισμού», μοιάζει να αποκλείει αυτή την δεύτερη διάσταση ή, καλύτερα, εμφανίζεται να περιορίζει το εύρος των δυνατικών ενεργητικών προσαρμογών στον μετασχηματισμό της εργασιακής πρακτικής του καθέκαστου υποκειμένου, μετατρέποντές τις σε ατομικές στρατηγικές.

Υπό αυτό το πρίσμα, ο δαρβινικός νατουραλισμός, μεταφερόμενος στο κοινωνικό, ενέχει δυνητικά –ως κεντρική του προκείμενη– μια ριζική οντολογική διάκριση: εν προκειμένω, η επεξεργασία του Sennett μοιάζει να προσλαμβάνει ως εξωτερικά της σφαίρας του επερωτήσιμου, τόσο τους συντελεσμένους μετασχηματισμούς στο επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγής,⁸ όσο και τις κυρίαρχες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές δομές. Για παράδειγμα, ο Sennett εξαιρεί την συνεργατική κουλτούρα, μεταξύ σχεδιαστών και εργατών, που εντοπίζει στο υπόδειγμα του ιαπωνικού καπιταλισμού, αντιπαραβάλλοντάς την αποτελεσματικότητά του στην ταχεία ανάπτυξη νέων τεχνολογιών προς το υπόδειγμα του δυτικο-ευρωπαϊκού καπιταλισμού, στο οποίο η διαλογική σχέση σχεδίασης και παραγωγής (και επομένως η κατίσχυση της αξίας της άμεσης αναστοχαστικότητας) είναι λιγότερο αναπτυγμένη [Sennett 2011, 32-40].

Εάν αυτού το είδους το εξωτερικό⁹ συνιστά το περιβάλλον στην βάση του οποίου συντελείται, σε κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή, μια διαδικασία προσαρμογής χωρίς, ωστόσο, αυτό να επερωτάται ως προς τα συγκροτητικά στοιχεία του, διαμορφώνονται οι θεωρητικές προϋποθέσεις της φυσικοποίησής του, ακόμη και εάν διατηρείται η δυνατότητα θεματοποίησης μιας ιστορίας του: πρόκειται τότε για την ιστορία ενός εξωτερικού που μετασχηματίζεται αποκλειστικά εσωτερικά, με συνέπεια οποιαδήποτε μορφή κοινωνικής πρακτικής να περιορίζεται κατ' ανάγκην στο επίπεδο της παθητικής προσαρμογής). Διότι εάν υποθεθεί ότι μετασχηματίζεται σε διαλεκτική σχέση με συσχετισμούς που ανακύπτουν στο έδαφος του κοινωνικού ανταγωνισμού, θα πρέπει να εξηγηθεί θεωρητικά η αδυνατότητα της επερώτησης όχι αποκλειστικά μιας συγκεκριμένης ιστορικής μορφής της τάξιχης οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων, αλλά του ίδιου του πλαισίου εντός του οποίου αυτή εγγράφεται, δηλαδή της ίδιας της συνθήκης της ταξικότητας.

Συναφής προς την ανωτέρω παρατήρηση είναι ο ισχυρισμός του Sennett πως, παρότι η εργασία του τεχνίτη είναι επικεντρωμένη στην προς επεξεργασία ύλη, η ανταμοιβή που αντλεί από το προϊόν της είναι συνάρτηση τόσο εξωτερικών, κοινωνικών παραγόντων (όπως ο ανταγωνισμός, που υπονομεύει την επιδίωξη της καλής εργασίας), όσο και εσωτερικών (όπως η αίσθηση της ματαιώσεως και η ιδεοληψία) [Sennett 2011, 19]. Η έννοια της καλής εργασίας είναι εν προκειμένω κρίσιμη: επισημαίνοντας την εσωτερική, πυρηνική ενόρμηση

του τεχνίτη να πληροί η εργασία του τα κριτήρια της αρτιότητας η οποία, με την σειρά της και μέσω της κυκλικής διαδικασίας εντοπισμού προβλημάτων και επίλυσης κατά την διάρκεια της παραγωγής, ωθεί τον δημιουργό πλησίον του αλλά και μακριά από (λόγω της εμπλοκής της αναστοχαστικής κρίσης) τον κίνδυνο της Πανδώρας, επαναφέρει την ουσιοκρατική ρίζα της αρχιτεκτονικής του Sennett.

Δηλαδή, το σχήμα της τώρα αλλοτριωμένης μέριμνας για αρτιότητα –συνεπεία των νεωτερικών και ύστερων νεωτερικών μετασχηματισμών στο επίπεδο της οργάνωσης της εργασίας– αποκλείει την δυνατότητα θεματοποίησης κοινωνικών διαδικασιών διαμόρφωσης ιστορικά προσδιορισμένων ανθρωπότυπων, δηλαδή αποτελεσμάτων της επενέργειας μιας ορισμένης, κάθε φορά, ενότητας λόγων [discourse] και υλικών πρακτικών, σε ρήξη με την σύλληψη μιας ενικής και αμετάβλητης ουσίας. Ενέχει, αντίθετα, την ανθρωπολογική προκείμενη μιας πυρηνικής ταυτότητας που δεν προσδιορίζεται ιστορικά και επομένως διατηρεί την δυνατότητα να δυσφορεί όταν η έμφυτη ενόρμηση της καλής εργασίας υπονομεύεται από το «διαχωρισμένο» εξωτερικό της, τον κόσμο. Το γεγονός αυτό εκβάλλει στην μετατροπή ενός στην πραγματικότητα ιστορικού ανθρωπότυπου –του σύστοιχου των αστικών κοινωνικών σχηματισμών που αναπαράγεται εντός αυτών– σε συστατικό στοιχείο μιας ιστορικά αμετάβλητης φύσης.¹⁰

Ταυτόχρονα, η διαλεκτική σχέση εντοπισμού προβλημάτων και επίλυσης, ως σενετική ενοποίηση των μορφών του animal laborens και homo faber (και παράλληλα ανάχωμα έναντι του κινδύνου που αντιπροσωπεύει η μορφή της Πανδώρας) διά της (αυτο)αναστοχαζόμενης πρακτικής, αναδεικνύει ως κρίσιμο επίδικο του σχήματός του την υπονόμηση του δυϊσμού μεταξύ επιτελεστικής σωματικότητας και αναστοχαστικότητας. Παρόλα αυτά, η αντίληψη πως το υπόστρωμα που κινητροδοτεί την διαλεκτική σχέση είναι η εσωτερική μέριμνα για καλή δουλειά, συνεπάγεται, στον βαθμό που εγγράφεται σε μια ουσιοκρατική πρόσληψη, έναν δεύτερο δυϊσμό, μεταξύ του ανιστορικού, πρωταρχικού ανθρώπινου πυρήνα και της συνθήκης της ιστορικότητας. Υπό αυτή την έννοια, ο εξοβελισμός της επίδρασης του κοινωνικού συγκειμένου, για την διαμόρφωση της υποκειμενικότητας (και επομένως και των αξιακών πλαισιώσεων της παραγωγικής διαδικασίας), εκβάλλει στην εκ νέου αποσύνδεση της υλικής πρα-

κτικής από την αναστοχαστικότητα: η διάκριση ανθρώπου και περιβάλλοντος κόσμου, όπως τίθεται ως διάκριση προ-συγκροτημένου υποκειμένου και εξωτερικών δυναμικών που ασκούνται επί αυτού, αντανακλά μια οφειλή του Sennett στον καρτεσιανό δυϊσμό. Εντός της εν λόγω αρχιτεκτονικής, η ιστορικότητα υπεισέρχεται ως παράγοντας ελλειπτικότητας: η σύστοιχη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής διάκριση χειρωνακτικής και διανοητικής εργασίας αποσαθρώνει την ενότητα μυαλού και χεριού που χαρακτηρίζει την εσωτερική ενόρμηση. Υπό αυτή την έννοια, η αδυνατότητα (ή η τάση για) της αυτο-αναστοχαζόμενης εργασίας στο ιστορικό παρόν της νεωτερικότητας, είναι δυνατόν να ειπωθεί πως εγγράφεται στην πρώιμη μαρξική θέση για την απο-έκφραση ή αδυνατότητα έκφρασης [Entäußerung¹¹ στην διττή εννοιολόγηση της αλλοτρίωσης]. Η δυϊστική διάσταση του σχήματος του Sennett αντανακλάται και στο κανονιστικό επίδικο του επιχειρηματός του: το πρόταγμα του μετασχηματισμού της σχέσης με την εργασία, προκειμένου να εκφραστεί πλήρως αυτή η ανθρώπινη ενόρμηση, ταυτίζεται με την ανάγκη οι υποκειμενικές παραστάσεις για την εργασία να ταυτιστούν με την εισηγούμενη ανιστορική αντικειμενικότητα της ενότητας समाτικότητας και αναστοχασμού. Συνεπώς, το ζήτημα εμφανίζεται να αφορά την (ατομική) επαναδιαπραγμάτευση κοινωνικών πρακτικών στη βάση της πλήρωσης μιας υποκειμενικότητας που παραμένει εξωτερικό στοιχείο και όχι παράγωγό τους.

Γενεαλογία της απο-έκφρασης

Στόχος της ενότητας αυτής είναι η συνοπτική διαύγαση των μετασχηματισμών που ο Sennett προσλαμβάνει ως όρους διαμόρφωσης αυτής της ελλειπτικότητας, καθότι η εξέτασή τους επιτρέπει την παρακολούθηση του τρόπου που η πολιτική του ανθρωπολογία τίθεται σε κίνηση προς όφελος της αναπαραγωγής των αστικών σχέσεων παραγωγής.

Η από πλευράς Sennett αναζήτηση των διαδοχικών ιστορικών τομών που προσδιορίζουν την αδυνατότητα πλήρωσης της εσώτερης ανθρώπινης ουσίας στην παραγωγική διαδικασία, διέρχεται από την διάκριση έξι ιστορικών τύπων τεχνικών, με τη διασταλτική χρήση του όρου που εισηγείται ο Sennett. Η ανα-

δρομή του εκκινεί από το παράδειγμα της ομηρικής αρχαιότητας, εκεί όπου εμφανίζεται η αρχετυπική φιγούρα του τεχνίτη-δημιουργού και το συμβολικό της ανάλογο, η μυθολογική μορφή του Ηφαίστου [Sennett 2011, 26-27]: ενώ η Πανδώρα ενσαρκώνει τον κίνδυνο της Καταστροφής, ο Ήφαιστος μορφοποιείται ως *εκπολιτιστής τεχνίτης*, ως εκείνος που, θέτοντας σε κίνηση τις τεχνικές του δεξιότητες, *τερματίζει την αβεβαιότητα της νομαδικής ζωής και, επομένως, συνυφαίνεται με την αξία της Δημιουργίας*. Κατά τον Sennett, το συγκρουσιακό δίπολο Πανδώρας και Ηφαίστου, το οποίο διατρέχει την πραγμάτευσή του, χαρακτηρίζει την ιστορία και το σύστημα αξιών του δυτικού πολιτισμού, καθορίζοντας παράλληλα τους ιστορικούς μετασχηματισμούς της κοινωνικής θέσης του τεχνίτη, ο οποίος εικονογραφείται άλλοτε ως σύμβολο δημιουργίας, άλλοτε ως φορέας του πνεύματος του χριστιανισμού και αργότερα του Διαφωτισμού και άλλοτε ως προνεωτερικό υπόλειμμα που επιτίθεται στην μηχανή.

Σύμφωνα με τον Sennett, κατά την ομηρική περίοδο, οι τεχνίτες κατέχουν την κοινωνική θέση μεσοστρώματος, μεταξύ των δούλων και των ελεύθερων πολιτών, ενώ η μορφή του τεχνίτη ταυτίζεται με την εικόνα του δημιουργού. Η πρώτη αυτή περίοδος, η μυθολογική χρονικότητα της οποίας αντανακλάται στην υπερ-ιστορική ανθρωπολογία του Sennett, χαρακτηρίζεται –σε ό,τι αφορά τις ποιότητες της επιτέλεσης της εργασίας– από την ενότητα του μυαλού και του χεριού, δηλαδή της αναστοχαστικότητας και της σωματικής επιτελεστικότητας, την ίδια στιγμή που θεωρείται ότι οι δεξιότητες εκπηγάζουν όχι από την προσωπική ιδιοφυία αλλά από την ένταξη των νέων τεχνιτών σε μια επαγγελματική κοινότητα με σημείο αναφοράς την παράδοση.

Η δεύτερη στιγμή, αυτή της κλασικής ελληνικής αρχαιότητας, επιφυλάσσει μια πρώτη πτώση για την μορφή του τεχνίτη: παύει να αποκαλείται δημιουργός, ενώ ως κρίσιμο στοιχείο εισάγεται η έμφυλη διάκριση των τεχνικών εργασιών: η επιτέλεσή τους εμπλέκεται στην χωρικότητα του εντός-εκτός, με αποτέλεσμα οι εργασίες που τελούνταν εντός του οίκου και από γυναίκες να εξοβελίζονται από την κατηγορία των τεχνικών δραστηριοτήτων, όπως και οι ίδιες από εκείνη του τεχνίτη. Το αποτέλεσμα της άνω διάκρισης είναι η διάρρηξη της ομηρικής κοινότητας των τεχνιτών και η υποβάθμιση της κοινωνικής θέσης τους [Sennett 2011, 28-29].

Η τρίτη περίοδος που εξετάζεται είναι ο Μεσαίωνας. Εδώ, η εστίαση του

Sennett προσανατολίζεται προς την εξέταση του χώρου όπου επιτελείται η παραγωγή, του εργαστηρίου του τεχνίτη. Η επιλογή αυτή επιτρέπει, στο πλαίσιο της γενεαλογίας των ιστορικών μεταβάσεων του χαρακτήρα της εργασίας του, την διαύγαση της διαλεκτικής μεταξύ ρητής και υπόρρητης γνώσης. Ο ίδιος παραθέτει έναν ορισμό του εργαστηρίου: «ένας παραγωγικός χώρος στον οποίο οι άνθρωποι αντιμετωπίζουν πρόσωπο με πρόσωπο ζητήματα εξουσίας/αυθεντίας» [Sennett 2011, 53]. Στο μεσαιωνικό εργαστήριο, η νομιμοποίηση της εξουσίας του αρχιτεχνίτη (chef d'oeuvre/ élève, στην περίπτωση των χρυσοχών με την οποία ασχολείται διεξοδικά) θεμελιώνεται στις δεξιότητες που εκείνος επιδεικνύει. Ταυτόχρονα, οι δεξιότητες αυτές προσδίδουν στην υπακοή στα κελεύσματά του μια αίσθηση αξιοπρέπειας. Στον αντίποδα της εξουσίας/αυθεντίας, ο Sennett τοποθετεί την αξία της αυτονομίας, δηλαδή τον έλεγχο επί της διαδικασίας της παραγωγής χωρίς την παρεμβολή άλλου και καταλήγει στο συμπέρασμα πως «η κοινωνική ιστορία της εργασίας του τεχνίτη είναι σε μεγάλο μέρος η ιστορία των προσπαθειών των εργαστηρίων ν' αντιμετωπίσουν ή ν' αποφύγουν ζητήματα εξουσίας και αυτονομίας» [Sennett 2011, 54]. Ο αρχιτεχνίτης του μεσαιωνικού εργαστηρίου είναι, σε αυτό το σχήμα, η μορφή στην οποία συνυπάρχουν η εξουσία/αυθεντία και η αυτονομία, καθώς πολύ σπάνια η συντεχνία παρενέβαινε στις κρίσεις του, ενώ η θρησκευτικά διαμεσολαβημένη αναπαράσταση της εργασιακής πρακτικής του μεσαιωνικού τεχνίτη επαναφέρει τις συνδηλώσεις δημιουργικότητας και εξόδου από την βιαιότητα που χαρακτηρίζουν τον τεχνίτη κατά την αρχαϊκή περίοδο.

Η τέταρτη στιγμή ταυτίζεται με την ιστορική μορφή του αναγεννησιακού καλλιτέχνη, η οποία αναδύθηκε από την μεσαιωνική κοινότητα των τεχνιτών. Κατά τον Sennett, η παρακμή του μεσαιωνικού εργαστηρίου οφείλεται στην οργάνωσή του γύρω από την εξουσία/αυθεντία και στην αναπαραγωγή των δεξιοτήτων των τεχνιτών του μέσω της διαδικασίας της μίμησης [Sennett 2011, 62]. Η μορφή που διαδέχεται το προηγούμενο πρότυπο, εκείνη του αναγεννησιακού καλλιτέχνη, αντιπροσωπεύει την ανάδυση της νεωτερικής υποκειμενικότητας: ενώ ο μεσαιωνικός τεχνίτης αναφέρεται σε μια εξωτερική ως προς τον ίδιο κοινότητα, τη συντεχνία, ο καλλιτέχνης διατηρεί το βλέμμα στραμμένο στο εσωτερικό, στον εαυτό. Σε αυτό το πλαίσιο, συνιστά επίσης τομή η εκ μέρους του διεκδίκηση της πρωτοτυπίας του έργου: το τελευταίο αυτό στοιχείο, δια-

κρίνει –κατά τον Sennett – τόσο τον αναγεννησιακό καλλιτέχνη από τον μεσαιωνικό τεχνίτη όσο και τις σύγχρονες κοινωνικές αναπαραστάσεις της τέχνης από την εργασιακή πρακτική του τεχνίτη. Σε κάθε περίπτωση, η μετάβαση από τον Μεσαίωνα στην Αναγέννηση προσλαμβάνεται ως διαμόρφωση των όρων της απομάκρυνσης από την κοινότητα, τις πρακτικές, τις τελετουργίες και την αλληλεγγύη της [Sennett 2011, 63-68].

Ο Sennett παρατηρεί πως η εξουσία/αυθεντία του αρχιτεχνίτη συνυφαίνεται με το ότι είναι εκείνος που θέτει τους όρους εργασίας των υφισταμένων του. Από αυτή την άποψη, το εργαστήριό του δεν έχει σημαντικές διαφορές από εκείνο του αναγεννησιακού καλλιτέχνη ή το σύγχρονο επιστημονικό. Η κρίσιμη διαφοροποίηση του εργαστηρίου του καλλιτέχνη είναι οι όροι της ύπαρξής του: υπάρχει δυνάμει του αναγνωρισμένου ταλέντου τού επικεφαλής του, ενώ η λειτουργία του μεσολαβείται από το αίτημα της πρωτοτυπίας· αυτό σημαίνει ότι, αντίθετα με το μεσαιωνικό εργαστήριο, δεν υπάρχει για να παράγει, λ.χ., πίνακες γενικά, αλλά πίνακες της ιδιαίτερης τεχνοτροπίας του καλλιτέχνη επικεφαλής του. Έτσι, η απομάκρυνση από την κοινότητα, που συνιστά η μεσαιωνική συντεχνία, παράγει μια απώλεια: καθότι η αναγνώριση της πρωτοτυπίας μετατρέπεται σε επίδιχο και, συνεπώς, απουσιάζουν πλέον οι διαβεβαιώσεις επί της ποιότητας των παραγόμενων εμπορευμάτων, εκλείπει η αυτονομία που χαρακτήριζε τον μεσαιωνικό αρχιτεχνίτη [Sennett 2011, 67].

Η κεντρικότητα της αξίας της πρωτοτυπίας καθορίζει επίσης το προσδόκιμο ζωής του αναγεννησιακού εργαστηρίου: είναι μικρότερο σε σχέση με το μεσαιωνικό, καθότι η διαδικασία μεταβίβασης της γνώσης είναι συγκριτικά δυσκολότερη. Αφενός, η κεντροθέτηση των αναπαραστάσεων περί έμφυτου ταλέντου και προσωπικής ιδιοφυίας μετατρέπει τον αναγεννησιακό αρχιμάστορα σε ένα ιδιότυπο πανοπτικό: κατά την επιτέλεση της εργασιακής διαδικασίας εποπτεύει την κατασκευή των επιμέρους τμημάτων του τελικού προϊόντος και είναι ο μόνος που μπορεί να επεξεργαστεί τις αποσπασματικές πληροφορίες που ανακύπτουν στα διάφορα στάδια της κατασκευής. Αφετέρου, η κοινωνική αναπαραγωγή του αναγεννησιακού καλλιτέχνη διαφυλάσσεται από το μη μεταβιβάσιμο της υπόρρητης γνώσης του· στον βαθμό που αυτή συνιστά μάλιστα το υλικό/πραγματικό θεμέλιο των λόγων [discourse] σχετικά με το ταλέντο και την προσωπική ιδιοφυία, η μεταβίβασή της συνιστά δυνάμει κίνδυνο απώλειας της κοινωνικής θέσης.

Όπως, άλλωστε, σημειώνει ο Sennett: «η εξουσία/αυθεντίας τους γίνεται έκδηλη στην σιωπή τους» [Sennett 2011, 73].

Η πέμπτη στιγμή της αναδρομής, η περίοδος του Διαφωτισμού, χαρακτηρίζεται από την ανάκαμψη της θέσης του τεχνίτη: η εργασία του απέκτησε ξανά συμβολική σημασία, καθώς θεωρήθηκε πως αντιπροσωπεύει τις αξίες της εγκράτειας και της απλότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, ο τεχνίτης τοποθετήθηκε σε μια θέση μεσολαβητή μεταξύ της υλικής αφθονίας που θα προσέφερε δυνητικά η εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγική διαδικασία και του «ανθρώπινου» που συγκροτούσαν οι αξίες αυτές [Sennett 2011, 76]. Η εν λόγω περίοδος χαρακτηρίζεται από την ανάδυση της νεωτερικής επιστήμης και την υπονόμησης της κεντρικότητας της θρησκευτικής διαμεσολάβησης στον δια-κανονισμό του κοινωνικού, συνεπεία της ιστορικής στιγμής που η παραδοσιακή φιλοσοφία της επιστήμης προσελάμβανε ως –ενική– επιστημονική επανάσταση. Επομένως, ο Διαφωτισμός και οι κοινωνικές παραστάσεις για την δυνατότητα θετικής γνώσης του κόσμου, καθώς και η λανθάνουσα οντολογική θεμελίωση της δυνατότητας αυτής –με κρισιμότερη την επίδραση της καντιανής φιλοσοφίας– επέφεραν έναν μετασχηματισμό στην κοινωνική πρόσληψη του τεχνίτη: αφενός, η εργασιακή του πρακτική, η οποία διέπεται καταστατικά από αναστοχαστικότητα και ανεπτυγμένη κρίση επί του προς επεξεργασία αντικειμένου, θεωρήθηκε σύμφυτη του νεωτερικού προτάγματος που ο Kant συμπύκνωσε στην έξοδο του ανθρώπου από την ανωριμότητα και, αφετέρου, η δεξιοτεχνία κατά την επιτέλεση της εργασίας υμνήθηκε ως αυτοσκοπός στην *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot [Sennett 2011, 85]. Υπό αυτή την έννοια, η αποδιδόμενη κοινωνική σημασία της μορφής του τεχνίτη εμφανίζει μια δυναμική ανατίμησης κατά την διάρκεια, ωστόσο, μιας περιόδου που κυριαρχεί μια νέα ανησυχία η οποία εκπηγάει από την εισαγωγή της μηχανής στην παραγωγή. Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο τεχνίτης παρουσιάζεται ως συνυφασμένος με τους λόγους [discourse] περί αντιστροφής της προνεωτερικής σχέσης ανθρώπου και φύσης.

Η έκτη στιγμή αναφέρεται στην μορφή του τεχνίτη του 19ου αιώνα. Η κωδικοποίηση του τρόπου κατασκευής της μηχανής εγκαινιάζει, κατά την συγκεκριμένη περίοδο, την μετάβαση από την χειρωνακτική γνώση στην εξουσία/αυθεντία της ρητής γνώσης. Κατά τούτο, η κεντρικότητα του εργαστηρίου για την επιτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας υπονομεύεται από την αναδύμενη

ιστορική μορφή καταμερισμού και οργάνωσης της εργασίας, που συνιστά το νεωτερικό εργοστάσιο. Εντός αυτού του συγκειμένου, μετασχηματίζεται και η αναπαράσταση του τεχνίτη: εκλείπει η αντίληψη περί μεσολάβησης και, ταυτόχρονα ο τελευταίος συμβολοποιείται ως υποστασιοποίηση της εναντίωσης στην μηχανή [Sennett 2011, 77]. Σε αυτό το πλαίσιο, είναι δυνατόν να διαγαστεί ευκολότερα η κεντρικότητα που ο ρομαντισμός (ο Sennett επικαλείται την περίπτωση του Ruskin) απέδωσε, κατά τον 19ο αιώνα, στην μορφή του τεχνίτη και τις ιδιαίτερες ποιότητες της εργασίας του, εστιάζοντας κυρίως στις ατέλειες και την έλλειψη κανονικότητας ως το άλλο, το διάφορο της απώλειας της δημιουργικότητας και της παραγωγής του αδιαφοροποίητου, που συνόδευσε την εκτεταμένη χρήση της μηχανής.

Η θεωρητική αρχιτεκτονική του Sennett εστιάζεται στην εξέταση των τρόπων με τους οποίους η νεωτερικότητα επιχείρησε να κινητροδοτήσει την επιδίωξη για καλή δουλειά. Ο ίδιος εντοπίζει δύο: αφενός μεν την επίκληση της αξίας της προσφοράς στην κοινότητα και, αφετέρου, την επιδίωξη της κινητοποίησης των δυνάμεων του ανθρώπου μέσω του ανταγωνισμού και με σκοπό την ατομική ευδαιμονία. Κανείς από τους δύο αυτούς τρόπους δεν έχει κατορθώσει να «υπηρετήσει την επιδίωξη του τεχνίτη για ποιότητα» [Sennett 2011, 32]. Μελετώντας παραδείγματα από την ΕΣΣΔ και την Δυτική Ευρώπη συμπεραίνει πως τόσο η γραφειοκρατική σοβιετική οργάνωση της παραγωγής όσο και το μη συνεργατικό μοντέλο που κυριαρχεί στην αποτυγχάνουν να κινητροδοτήσουν την επιδίωξη της καλής εργασίας [Sennett 2011, 33-34]: οι κακοτεχνίες που χαρακτηρίζουν τα παραδείγματα κατασκευαστικών εγχειρημάτων που μελετά, αποδίδονται στην αποξένωση του τεχνίτη από την δημιουργικότητά του, στο πλαίσιο μιας συλλογιστική που επαναφέρει άρρητα την μαρξική κατηγορία της Entäußerung και, συνεπώς, και το ουσιοκρατικό της φορτίο. Ταυτόχρονα, οι μετασχηματισμοί των τελευταίων δεκαετιών του 20ού αιώνα στο πεδίο της οργάνωσης της παραγωγής (λ.χ., ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και διαρκείς μεταπηδήσεις σε διαφορετικούς κλάδους της παραγωγής) έχουν οδηγήσει, όπως ισχυρίζεται ο Sennett [Sennett 2011, 37-40], στην απαξίωση της συσσωρευμένης πείρας και την υπονόμηση της δημιουργικότητας ή, καλύτερα, των υλικών διαδικασιών ανάπτυξης της φαντασίας του τεχνίτη.

Ο ίδιος προκρίνει το ιαπωνικό υπόδειγμα οργάνωσης της παραγωγής, ως

αντιστάθμισμα στην αποσύνδεση σωματικότητας και αναστοχαστικότητας¹² [Sennett 2011, 37], καταφάσκοντας παρόλα αυτά την διάκριση μεταξύ αναστοχασζόμενης επιτέλεσης και σχεδιασμού. Υπό αυτή την έννοια, ο ταξικός καταμερισμός της εργασίας μοιάζει να διατηρείται ως προκείμενη και η υπέρβαση συντελείται διά της διαβούλευσης των καταμερισμένων μερών, ενώ η αντίθεση κεφαλαίου—εργασίας, η υλική βάση της οποίας δεν επερωτάται εφόσον δεν τίθεται το ζήτημα της ιδιοκτησίας και νομής των μέσων παραγωγής, εμφανίζεται να μετριάζεται μέσω της επανάκτησης της εκφραστικότητας του παραγωγού κατά την επιτέλεση της εργασίας. Σε αυτό το πλαίσιο, παρότι το επιχείρημα του Sennett είναι συγγενές με τον μαρξικό στοχασμό περί αλλοτρίωσης, η συνεργατική κουλτούρα του ιαπωνικού καπιταλισμού παρουσιάζεται ως οδός άμβλυσης του κοινωνικού ανταγωνισμού.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της απο-έκφρασης [Entäußerung], θα πρέπει να επισημανθεί πως η πραγμάτωση της δημιουργικής διάστασης της εργασίας του τεχνίτη δυσχεραίνεται στην συγχρονία από τρεις κρίσιμους παράγοντες, σύμφωνα με τον Sennett: πρώτον, την αδυναμία των θεσμών (τουλάχιστον στην πλειοψηφία των περιπτώσεων) να παράσχουν ισχυρά κίνητρα για την καλή δουλειά του τεχνίτη. Δεύτερον, την αποσύνδεση της εργασιακής πρακτικής από την διαδικασία ανάπτυξης των δεξιοτήτων, εξαιτίας της λανθασμένης χρήσης της τεχνολογίας και, τρίτον, τους περιορισμούς στην αναστοχαστικότητα, που τίθενται από θεσμικούς κανόνες¹³ [Sennett 2011, 49]. Έτσι, η αρχετυπική εμφάνιση του τεχνίτη δεν συγχροτείται στην διάκριση *animal laborens* και *homo faber*, όπως φαίνεται στην πρώτη στιγμή της αναδρομής. Αποτελεί, αντίθετα, ως φαινόμενο το αποτέλεσμα μιας τάσης που εκδηλώνεται από την εμπλοκή της πρώτης, μυθολογικής σύλληψης με την ιστορικότητα και οξύνεται στους σύγχρονους κοινωνικούς σχηματισμούς. Κατά τούτο, το επιχείρημα της Arendt είναι δυνατόν να αναγνωσθεί ως μετατροπή μιας ιστορικής τροπικότητας της εργασιακής πρακτικής σε ανθρωπολογική σταθερά: παρότι η αρχιτεκτονική του Sennett κατορθώνει να υπαινιχθεί εύστοχα τα ανωτέρω, η θέση του για τα ουσιώδη γνωρίσματα της μορφής του τεχνίτη υποπίπτει στην ίδια διαδικασία μετατροπής του ιστορικά προσδιορισμένου σε καθολική ταυτότητα.

Οι επισημάνσεις του Mari¹⁴ κινούνται στην ίδια κατεύθυνση: όπως παρατηρεί, όταν η Arendt εξέδωσε την *Ανθρώπινη Κατάσταση το 1958*, ο «τογιο-

τισμός», δηλαδή η μέθοδος οργάνωσης της παραγωγής που οδήγησε το φορντικό μοντέλο της μαζικής εργασίας και παραγωγής σε κρίση στον ύστερο 20ό αιώνα, είχε ήδη μορφοποιηθεί στην Ιαπωνία. Εφόσον το *animal laborens* της Arendt έλκει την καταγωγή του από το φορντικό υπόδειγμα παραγωγής, συμπεραίνει πως η τελευταία δεν εισηγήθηκε απλώς μια ιστορικά προσδιορισμένη μορφή της παραγωγής ως γενικό τύπο της ανθρώπινης κατάστασης —γεγονός που συνιστά αναχρονισμό—, αλλά το έκανε, επίσης κατά την διάρκεια μιας περιόδου στην οποία αυτή είχε πλέον αρχίσει να φθίνει. Παρότι ο Sennett αναγνωρίζει πως ο τύπος που εισηγείται η Arendt δεν εντοπίζεται ιστορικά πριν από την αυγή της Βιομηχανικής Επανάστασης, εισηγείται και ο ίδιος έναν σταθερό τύπο εργασιακής πρακτικής, ο οποίος, ωστόσο, αντλεί από ένα ιστορικό πρότυπο, αυτό του (εδώ ιστορικά προσδιορισμένου) τεχνίτη, που βρίσκεται σε αποδρομή για περισσότερο από δύο αιώνες. Καταλήγει πως τα σχήματα των Arendt και Sennett δεν ανταποκρίνονται στους σύγχρονους μετασχηματισμούς της παραγωγικής διαδικασίας.

Υπό το φως όσων εκτέθηκαν στην παρούσα ενότητα, το κανονιστικό σκέλος του επιχειρήματος του Sennett, το οποίο έπεται της γενεαλόγησης των ιστορικών μετασχηματισμών της θέσης και των χαρακτηριστικών της εργασίας του τεχνίτη και επιχειρεί να θεραπεύσει την διάσταση που έχει παραχθεί μεταξύ αναστοχαστικότητας και σωματικής επιτελεστικότητας, είναι σε θέση να αποσυσχεμάσει τον αρχικό ισχυρισμό περί της σταθεροποιητικής, για την αναπαραγωγή των αστικών κοινωνικών σχέσεων, λειτουργίας της αρχιτεκτονικής του. Επισημαίνει την φθορά της θρησκευτικής προέλευσης αίσθησης προορισμού που χαρακτήριζε τα υποκείμενα, και άρα την μορφή του τεχνίτη στον ιστορικό ρου: η θέση του πως η προϊούσα ελαστικοποίηση των εργασιακών σχέσεων και η μειωμένη σταθερότητα του επαγγέλματος υπονομεύουν την αίσθηση προορισμού του σύγχρονου ανθρώπου αλλά και την ανάπτυξη των δεξιοτήτων του τεχνίτη, καθότι αυτή εξαρτάται από την πρακτική της επανάληψης [Sennett 2011, 40, 50] και συναρτάται με την χρονοβόρα μάθηση, εκβάλλει στην κατάφαση της «διά βίου μάθησης» ως τρόπου καλλιέργειάς τους και διάσωσης της αίσθησης του προορισμού [Sennett 2011, 219].

Η πρακτική της επανάληψης υπόκειται, εξάλλου, στο σχήμα εξεύρεσης—επίλυσης προβλημάτων (που προϋποτίθεται για την ανάπτυξη της δεξιότητας

και ταυτόχρονα προϋποθέτει την επιδίωξη της καλής δουλειάς ως αυτοσκοπού και όχι απλώς ως μέσου), το οποίο επιτρέπει την ανάδειξη νέων, δημιουργικών δυνατοτήτων αλλά και εμποδίων. Επιπλέον, η διαδικασία της επανάληψης μετασχηματίζει την πληροφορία, την οδηγία και την υπόδειξη σε υπόρρητη γνώση, μέσω του αυτοματισμού που προκύπτει από αυτήν, ενώ η διαλεκτική σχέση της διαμορφούμενης αυτής γνώσης με την ενσυνείδητη επίγνωση του τεχνίτη για την διαδικασία της παραγωγής, μετατρέπει την τελευταία σε κριτική της πρώτης κατά την διάρκεια της επιτέλεσης. Η αλληλεπίδραση αυτή προσδιορίζει, για τον Sennett, τα «ανώτερα στάδια της δεξιοτήτας».

Η επισήμανσή του, μάλιστα, πως οι επανακαταρτισμένοι εργάτες «θα παραμείνουν, θα δουλέψουν περισσότερες ώρες, θα δεχθούν περικοπές μισθού και δεν θα φύγουν», η οποία συνυφαίνει την ανάπτυξη των τεχνικών δεξιοτήτων με την νομιμοφροσύνη [Sennett 2011, 220]¹⁵ ή, με άλλους όρους, την εθελούσια αυτο-υπονόμευση της ταξικής τους θέσης, αναδεικνύει με τον πλέον ευκρινή τρόπο ότι το σχήμα του Sennett, θεμελιωμένο στο πρόταγμα της διαταξικής συνεργατικότητας και την μη επερώτηση των παραγωγικών σχέσεων, εκβάλλει στην αναπαραγωγή της ταξικής κυριαρχίας. Ταυτόχρονα, η προτροπή του προς τους εργάτες «να συμβιβαστούν με την τυφλή ανταγωνιστικότητα» [Sennett 2011, 220], επαναβεβαιώνει την πρόσληψη του κοινωνικού συγκεκριμένου ως μη μεταβλητού εξωτερικού στοιχείου, σε σχέση με το οποίο η μόνη δυνατότητα είναι η προσαρμογή. Παράλληλα, εκτός από την μόνη δυνατότητα, συνιστά και αναγκαιότητα για την επιβίωση του φυσικού προλεταριακού υποκειμένου αλλά και την αποσόβηση της εσωτερικής του αποσάθρωσης, στον βαθμό που η ουσιοκρατική του πρόσληψη επιτάσσει την πραγμάτωση της πυρηνικής του ενόρμησης για καλή δουλειά στην επιτέλεση της παραγωγής. Η ανάγκη - επιδίωξη της καλής δουλειάς - στο μέτρο που εξαρτάται από υλικές διαδικασίες ανάπτυξης της δεξιοτήτας τις οποίες, στο πλαίσιο των συντελεσμένων μετασχηματισμών, είναι σε θέση να εγγυηθεί μόνο η «διά βίου μάθηση», συνιστά εκείνο το στοιχείο/έκφραση του πρωταρχικού ανθρώπινου πυρήνα, το οποίο επιτάσσει τον συγκεκριμένο συμβιβασμό. Υπό αυτή την έννοια λοιπόν, η ανθρωπολογία του Sennett επέχει θέση νομιμοποιητικής αρχής για την κατάφαση της κοινωνικής αναπαραγωγής των ταξικών υποκειμένων (και άρα της αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων), ενώ ο νατουραλιστικός πραγματισμός του φυσικοποιεί τις κυ-

ρίαρχες κοινωνικές σχέσεις, προσλαμβάνοντάς τες ως αυτονόητα σταθερό όρο.

Η τελευταία παρατήρηση συνδέεται επίσης με το ζήτημα της αποσύνδεσης ταξικότητας και πολιτικής. Η διαπίστωση του Sennett πως «οι άνθρωποι γεννιούνται άνισοι ή γίνονται άνισοι» [Sennett 2011, 221], παρότι αρκετά αμφίθυμη σε σχέση με τις ανθρωπολογικές της προκείμενες, εκβάλλει στην κατάφαση της δυνατότητας της πολιτικής αυτοκυβέρνησης, στο μέτρο που τα στοιχεία που άπαντες μοιράζονται όταν αναπτύσσουν τις δεξιότητές τους επιδιώκοντας να ικανοποιήσουν την ανάγκη τους για καλή δουλειά, συνιστούν το κοινό υπόστρωμα που το επιτρέπει: σε ό,τι αφορά τις έμφυτες ικανότητες που τροφοδοτούν, καλλιεργούμενες, την πρακτική του τεχνίτη, αυτές εντοπίζονται στην πλειοψηφία των ανθρώπων. Σε αυτό το πλαίσιο, η ανθρωπολογία που εισηγείται ο Sennett, με όλα τα αποτελέσματα που παράγει για το κοινωνικό και την αντίληψη των ταξικών σχέσεων, είναι επίσης άρρηκτα συνδεδεμένη με μια τεχνοκρατική διάσταση της σκέψης του: ο ισχυρισμός πως η επιτέλεση της καλής δουλειάς οδηγεί στην διαμόρφωση του καλού πολίτη, εφόσον εκείνος που έχει ασκηθεί στην επανάληψη, τον συντονισμό μυαλού και χεριού, την αναστοχαστικότητα επί του υλικού και έχει κατακτήσει τους γνώμονες της επιδέξιας εργασίας, είναι επίσης σε θέση να αξιολογήσει εάν ένας θεσμός ή μια κυβέρνηση ανταποκρίνεται στα κριτήρια της ποιότητας που χαρακτηρίζουν την δική του πρακτική, συναρτά την κατηγορία της καλής δουλειάς με την ταυτότητα του καλού πολίτη.

Ένα ουσιώδες ζήτημα που ανακύπτει εν προκειμένω, αφορά τους όρους διαμόρφωσης των κριτηρίων της «καλής κατασκευής». Εάν αυτά παρέχονται από τους εκάστοτε ιστορικά κυρίαρχους λόγους [discourse], ο Sennett θα πρέπει να αποδεχθεί πως η υποκειμενική κρίση επί της ποιότητας του τρόπου με τον οποίο πραγματώνεται η ενόρμηση της καλής δουλειάς διαμορφώνεται εξωτερικά. Εάν δεν παρέχονται έτσι, θα πρέπει να εξηγηθεί είτε με ποιον τρόπο η επιτέλεση της εργασίας εφοδιάζει τον τεχνίτη με ένα συγκεκριμένο –και μη ιστορικό, στον βαθμό που δεν συναρτάται με την αναπαραγωγή σύστοιχων των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων λόγων– αξιακό φορτίο, είτε με ποιον, επίσης μη υλιστικό τρόπο μπορεί να νομιμοποιηθεί μια θέση που προσλαμβάνει το αξιακό αυτό φορτίο ως τμήμα του εσωτερικού, πρωταρχικού πυρήνα του υποκειμένου. Παράλληλα, η αποσυσχέτιση της δυνατότητας της αυτοκυβέρνησης

και της πολιτικής πρακτικής εν γένει από το ζήτημα της ανισότητας, εγγράφει τον στοχασμό του Sennett στην διάκριση μεταξύ πολιτικής και κοινωνικού ζητήματος που εισηγείται η Arendt, αντλώντας από τις κοινωνικές παραστάσεις της ελληνικής αρχαιότητας. Η εν λόγω αποσυσχέτιση συμπυκνώνεται στην θέση του ίδιου πως «η φιλόπονη υπηρέτρια έχει πιο πολλές πιθανότητες από την βαρυστημένη κυρία της ν' αποδειχθεί καλή πολίτισσα» [Sennett 2011, 221].

Η αποσυσχέτιση αυτή ενέχει μια προϋπόθεση, με αναφορά στην ιστορική εμπειρία του 20ού αιώνα: ο Sennett επιχειρεί, μέσω του εντασιακού διπόλου των μυθολογικών μορφών του Ηφαίστου και της Πανδώρας, να προφυλάξει θεωρητικο-ιστορικά την συνάρτηση καλής, σύμφωνης προς τους γνώμονες της ποιότητας, δημιουργικής και ευσυνειδήτης εργασιακής πρακτικής με την διαμόρφωση του καλού πολίτη: εξοβελίζει το πλέγμα των πρακτικών που οργάνωσαν την καταστροφή των εβραίων της Ευρώπης στην επικράτεια της Πανδώρας, απορρίπτοντας μάλιστα την θέση της Arendt για την κοινοτυπία του κακού [Sennett 2011, 241] σε ό,τι αφορά την περίπτωση του Eichmann. Παρότι, ωστόσο, ο ίδιος ισχυρίζεται πως η πρακτική στα στρατόπεδα εξόντωσης δεν εμφορείτο αποκλειστικά από την μέριμνα της καλής δουλειάς αλλά και από αισθήματα αντι-εβραϊκού μίσους και απόλαυσης της καταστροφής τους, παραμένει ως γεγονός η άρρηκτη σύνδεση της πρακτικής της μαζικής θανάτωσης με τους γνώμονες του ορθολογικού σχεδιασμού, του πειραματισμού και της προσαρμογής, του δημιουργικού αναστοχασμού επί της (ανθρώπινης) πρώτης ύλης και της επιλογής της οδού της ελάχιστης αντίστασης, η οποία αποτελεί για τον Sennett πρακτική που διευκολύνει την ανάπτυξη της δεξιότητας και την αποτελεσματική επιτέλεση της εργασίας. Ένα τέτοιο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι εν προκειμένω η εγκατάλειψη του εκτελεστικού αποσπάσματος και η υιοθέτηση της πρακτικής της εξόντωσης των εβραίων σε θαλάμους αερίων, προκειμένου να αποφευχθεί τυχόν συναισθηματική εμπλοκή των στρατιωτών.¹⁶

Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί πως η ενόρμηση της καλής δουλειάς, ακόμα και εάν είναι, όπως ισχυρίζεται ο Sennett, δυνατόν να αντισταθμίσει την, φθαρτική για την αίσθηση του προορισμού, επενέργεια των μετασχηματισμών, δεν δημιουργεί αντίφαση με τις ανάγκες της καπιταλιστικής οικονομίας: εάν ο εργάτης εμφορείται από την αξία της καλής δουλειάς, αυτό δεν συνεπάγεται μη κατίσχυση του δομικού πλαισίου που φθείρει εξ αρχής την αίσθηση του προορι-

σμού (και το οποίο προσλαμβάνεται, ούτως ή άλλως, ως μη μεταβλητό εξωτερικό στοιχείο). Και εφόσον αυτό κατισχύει όταν ο εργάτης προσέρχεται στην διαδικασία της παραγωγής, ο μόνος τρόπος ώστε να ερμηνευθεί η επανάκτηση της αίσθησης του προορισμού είναι η εισήγηση μιας ιδεαλιστικής ανθρωπολογίας, η θεματοποίηση ενός πρωταρχικού πυρήνα που εκφράζεται εν τέλει δια της προσωπικής μέριμνας. Εν τέλει, δηλαδή, και εφόσον η έννοια της «διά βίου μάθησης» δεν συνιστά διάφορο της σύγχρονης καπιταλιστικής οργάνωσης της εργασίας, η διέξοδος που προκρίνεται από τον Sennett μοιάζει να εξαντλείται στο, ενδεχομένως προτεσταντικών καταβολών, πρόταγμα της ευσυνειδήτης και σκληρής εργασίας. Υπό αυτή την έννοια, η υπέρβαση της ιστορικής αποσύνδεσης αναστοχαστικότητας και σωματικής επιτελεστικότητας εμφανίζεται ταυτόσημη της κατάφασης της αστικής ηθικής της εργασίας.

Τέλος, το παράδειγμα που ο Sennett αντλεί από την ιστορία της μηχανικής (η κατασκευή δύο σιδηρόδρομων στον ποταμό Τάμεση), προκειμένου να εκθέσει το σχέλος του σχήματος της υλικής ανάπτυξης της φαντασίας που αφορά τον χειρισμό της αντίστασης που προβάλλει το προς επεξεργασία υλικό (εν προκειμένω το νερό). Εάν μεταφερθεί στο επίπεδο της οργάνωσης της εργασίας ειδικά και του ταξικού ανταγωνισμού γενικά, εμφανίζεται να συνηγορεί υπέρ ενός προτάγματος διαταξικής συνεργασίας, ιδιαίτερα εάν αναγνωσθεί στα συμφραζόμενα της κατάφασης του ιαπωνικού συνεργατικού μοντέλου: εάν το μη επερωτήσιμο των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων διατηρείται ως σταθερά του σχήματος που διαμορφώνει ο Sennett, η οδός της «ελάχιστης αντίστασης» για τους δύο πόλους του ανταγωνισμού παρουσιάζει συνάφεια, στην σύλληψή της, με το ιστορικό παράδειγμα της μεταπολεμικής περιόδου ταξικής συναίνεσης στην Ευρώπη. Και εάν η ανωτέρω αρχιτεκτονική συντείνει στην αναπαραγωγή της κοινωνικής σχέσης κεφάλαιο, η σταθερή αντίληψη πως το περιβάλλον συνιστά εξωτερικό στοιχείο, συνεπάγεται την διαρκή προσαρμογή μιας ανισοβαρούς ταξικής συναίνεσης σε συνθήκες δυνητικά όλο και περισσότερο δυσχερείς για τον προλεταριακό πόλο του κοινωνικού ανταγωνισμού.

Υποκειμενοποίηση της μηχανής και μηχανική του υποκειμένου

Υπό το φως όσων έχουν ήδη επισημανθεί, παρουσιάζει ενδιαφέρον η εξέταση της αναπαράστασης της μηχανής και της τεχνολογίας εν γένει στο πλαίσιο του σχήματος του Αμερικανού κοινωνιολόγου. Ένα τέτοιου είδους εγχείρημα αποκτά κρισιμότερο χαρακτήρα στον βαθμό που η συγκεκριμένη αναπαράσταση εντάσσεται οργανικά στην διαμόρφωση του προτάγματος της ταξικής συναίνεσης.

Όπως σημειώθηκε, η μηχανή διαπλέκεται με τους ιστορικούς μετασχηματισμούς της κοινωνικής θέσης και των χαρακτηριστικών της εργασίας του τεχνίτη: η εισαγωγή της στην παραγωγική διαδικασία, κατά την περίοδο της Βιομηχανικής Επανάστασης, προσλαμβάνεται από τους τεχνίτες ως απειλή [Sennett 2011, 41], καθώς τους ανταγωνίζεται υλικά στο επίπεδο των φυσικών δυνάμεων. Η σύγχρονη μηχανή απειλεί, κατά τον Sennett, την μορφή του τεχνίτη με διαφορετικό τρόπο: υπονομεύει την δυνατότητα ανάπτυξης των δεξιοτήτων, η οποία εξαρτάται από την διαδικασία της επανάληψης (το ίδιο μπορεί να ειπωθεί για την κατίσχυση της ελαστικοποίησης και την συνεχή ανάγκη επανακατάρτισης) και αντικαθιστά τον στοχασμό επί του αντικειμένου της εργασίας με την χρήση μηχανών για την επιτέλεση της διαδικασίας του σχεδιασμού και της υλοποίησης¹⁷ [Sennett 2011, 41]. Διευκρινίζει, ωστόσο, πως η απειλή δεν εκπηγάει από την μηχανή *per se*, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο αυτή εισέρχεται στην οργάνωση της εργασίας.

Αναφερόμενος στην μορφή του τεχνίτη κατά την διάρκεια του 19ου αι., ο Sennett διακρίνει μεταξύ δύο ειδών μηχανών: του πανομοιότυπου και του ρομπότ. Το πρώτο, αντιπροσωπευτικό παράδειγμα του οποίου συνιστά ο «Αυλητής» που κατασκευάστηκε από τον Γάλλο εφευρέτη Vaucanson το 1738 και έγινε δεκτός με θαυμασμό, είναι μια μηχανή που αντικατοπτρίζει, μιμείται τον άνθρωπο. Αντίθετα, μια ρομποτική μηχανή, όπως η κλωστική μηχανή που επίσης κατασκεύασε ο Vaucanson το 1741 μετά από αίτημα του Λουδοβίκου ΙΕ' και εξαιτίας της οποίας ο εφευρέτης δέχθηκε πλήθος (φυσικών) επιθέσεων από υφαντές στις δεκαετίες που ακολούθησαν [Sennett 2011, 80], συνιστά ένα τεχνούργημα, οι δυνατότητες του οποίου υπερβαίνουν αυτές του ανθρώπου [Sennett 2011, 78-80]. Ο Sennett εντάσσει τα δύο αυτά είδη σε μια ενιαία κατηγορία, αυτή του κατοπτρικού εργαλείου, ενός κατασκευάσματος δηλαδή που

καλεί τον άνθρωπο να στοχαστεί επί του εαυτού του, ενώ παράλληλα επισημαίνει πως η κατασκευή ρομποτικών μηχανών και, κυρίως, η σταδιακή τους ενσωμάτωση στην παραγωγή αποτελεί την ιδρυτική στιγμή της εμφάνισης της μηχανής ως απειλής, της μη προνομιακής για τον άνθρωπο συγκρισιμότητας και της σταδιακής ταύτισης του τεχνίτη με την εναντίωση σε αυτή.

Ο Sennett, επικαλούμενος το παράδειγμα του γαλλικού εργοστασίου L'Anglée [Sennett 2011, 88-89]¹⁸ από την *Εγκυκλοπαίδεια* του Diderot, επισημαίνει την τεχνική ανωτερότητα της μηχανής και συνοψογράφει το όραμα του Γάλλου Διαφωτιστή για την διαμόρφωση των κοινωνικών όρων μιας συνεργατικής σχέσης ανθρώπου – μηχανής. Ωστόσο, η μη θεματοποίηση του ιστορικού συγκειμένου και των συναφών θεωρητικών προκείμενων και παραστάσεων που καθορίζουν την παραγωγή μιας τεχνολογίας (ή διαφορετικά, η εμφάνιση της τεχνολογίας ως εξωτερικού, μη μεταβλητού στοιχείου, ως παράγοντα που καλεί το ανθρώπινο υποκείμενο σε προσαρμογή – για να διατηρηθεί το επιχείρημα εγγύτερα στις πραγματιστικές καταβολές του Sennett), συνεπάγεται την εν ιστορικό κενό τοποθέτηση του συγκεκριμένου προτάγματος. Αντίθετα μάλιστα από την οραματική διατύπωση του Diderot, η ρομποτική μηχανή του 19ου αι. επέιχε, στις αστικές αναπαραστάσεις για την παραγωγική διαδικασία και μάλλον για σύντομο χρονικό διάστημα¹⁹ περιβεβλημένη με την αρχική αυτοπεποίθηση, θέση μέσου για την εξάλειψη του απείθαρχου παράγοντα, δηλαδή του βιομηχανικού προλεταριάτου, και συνεπώς την ομαλοποίηση της διαδικασίας της παραγωγής. Ο Caffentzis παραθέτει ένα απόσπασμα από την *Φιλοσοφία των Κατασκευαστών* του 11:

Τον σιδερένιο άνθρωπο, όπως ήταν το ταιριαστό όνομα που του έδωσαν οι εργάτες, φτιαγμένον από τα χέρια ετούτου του σύγχρονου Προμηθέα όπως τον πρόσταξε η Μινέρβα – ένα δημιούργημα προορισμένο να αποκαταστήσει την τάξη μεταξύ των εργαζόμενων τάξεων και να εξασφαλίσει πως η Μεγάλη Βρετανία θα παραμείνει η αυτοκρατορία της τεχνικής. Τα νέα για την ερχομό ετούτου του ηράκλειου κατορθώματος γρήγορα διαδόθηκαν σε ολόκληρη τη χώρα και προτού ακόμη βγει από την κούνια του, είχε στραγγαλίσει την Ύδρα της οχλοκρατίας.²⁰

Σε αυτό, μάλιστα, το πλαίσιο, όπου η ρομποτική μηχανή αντιμετωπίζεται ως αντικαταστάτρια του και όχι συνεργαζόμενη με το προλεταριάτο, εγγράφεται και μια πρώτη εμφάνιση των λόγων [discourse] περί ανωτερότητας της μηχανής, τόσο με όρους αποτελεσματικότητας στην επιτέλεση της εργασίας όσο και με όρους πειθάρχησης στην χρονικότητα που επιβάλλει η βιομηχανική παραγωγή.²¹

Παράλληλα, η κατά Sennett αναπαράσταση της μηχανής όχι απλώς ως ανώτερης, αλλά και ταυτόχρονα ως ξένης (όπως αποτυπώνεται στην θέση πως «η μηχανή είναι ξένη, ανώτερη από μας, αλλά όχι απάνθρωπη» [Sennett 2011, 89]) και η παρομοίωσή της με την μυθική μορφή του Ηφαιστού (κατά το πρότυπο της διατύπωσης του Ure και με κεντρικό, εν προκειμένω, το στοιχείο του μη ανθρώπινου, του υπερβατικού), αναδεικνύουν μια έκφραση τεχνολογικού ντετερμινισμού που, παρότι αποφεύγει το δυαδικό σχήμα τεchnοφοβίας και τεchnοφιλίας, παραμένει εγγεγραμμένη στην επικράτεια λόγων [discourse] που προσλαμβάνουν την τεχνολογία ως εξωτερικό της ιστορικότητας –και άρα του κοινωνικού ανταγωνισμού σε ό,τι αφορά όχι την διαχείριση αλλά την παραγωγή της–, αντιμετωπίζοντάς την μάλιστα ως μια μυθική δύναμη, στην παρουσία της οποίας και τις διαρκείς ανακατατάξεις που αυτή επιφέρει, θα πρέπει να προσαρμοστεί ένας κοινωνικός σχηματισμός.

Πράγματι, μελετώντας τους λόγους [discourse] που περιβάλλουν την παραγωγή νέων τεχνολογιών, ο Sadowski επισημαίνει τρεις κυρίαρχες εκδοχές τεχνολογικού ντετερμινισμού: η πρώτη προσλαμβάνει την κατηγορία της τεχνολογίας ως εξω-κοινωνική, ως εάν αυτή να συνιστά μια εξωτερική της ιστορικότητας (και επομένως των δομών κάθε ιστορικά συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού) οντότητα με ιδία βούληση, η οποία δεν είναι δυνατόν να ελεγχθεί αλλά προσκαλεί μόνον σε προσαρμογή προς τους μετασχηματισμούς που επιφέρει.²² Η δεύτερη προσλαμβάνει την διαδικασία της παραγωγής της ως γραμμική και σωρευτική και το ανθρώπινο υποκείμενο ως απλό medium της επιστημονικής και τεχνολογικής ανακάλυψης, σε ένα σχήμα συγγενές της αναπαράστασης της επιστημονικής πρακτικής που εισηγείται η παραδοσιακή φιλοσοφία της επιστήμης και ιδιαίτερα η παράδοση του λογικού θετικισμού. Η τρίτη εκδοχή αντιμετωπίζει την τεχνολογία ως a priori απελευθερωτική δύναμη²³ και εμφανίζεται έτσι σύστοιχη των ιστορικών ρητορικών πλαισιώσεων

της ιδεολογίας (με την έννοια της βιωμένης αναπαράστασης του κόσμου) της προόδου, κεντρικής στο συλλογικό δυτικό φαντασιακό ήδη από τον ύστερο 18ο αιώνα. Παρότι ο Sennett απομακρύνεται από την τρίτη εκδοχή (και το ισοδύναμό της, την ρομαντική - τεχνοφοβική προσέγγιση του Ruskin) στο μέτρο που επισημαίνει την εγγενή αμφισημαντότητα της τεχνολογίας, η εκ μέρους του απουσία στοχασμού σχετικά με τους όρους που καθορίζουν την παραγωγή των τεχνολογιών, κατηγοριοποιεί το σχήμα του στην πρώτη εκδοχή που επισημαίνει ο Sadowski.

Εξετάζοντας ακριβώς το ζήτημα του τεχνολογικού ντετερμινισμού, η Κατσαρού²⁴ επισημαίνει την ανθρωπομορφική διάσταση της πρώτης εκδοχής που εντοπίζει ο Sadowski: οι λόγοι [discourse] για την τεχνολογία περιβάλλουν την τελευταία με ένα στοιχείο υποκειμενικότητας στο μέτρο που της αποδίδουν ιδιαίτερες επιθυμίες, συμφέροντα και στόχους. Κατά τούτο, ο ανθρωπομορφισμός της αναπαράστασης αυτής εκβάλλει ταυτόχρονα στον σύστοιχό του φετιχισμό, καθώς η πρόσληψη της τεχνολογίας ως μη ελέγξιμου, αυτόνομου και παράλληλου των κοινωνικών σχηματισμών (και άρα της ιστορικότητας) παράγοντα, «προβάλλει σε αυτήν όχι μόνο ανθρώπινες ιδιότητες, αλλά και τα στοιχεία του αστάθμητου και της ενδεχομενικότητας, τα οποία, έτσι, μετατοπίζονται από τον χώρο του κοινωνικού σε έναν δεύτερο χώρο, εξωτερικό αυτού».²⁵ Υπό αυτή την έννοια, η εκ μέρους του Sennett ουσιοκρατική πρόσληψη της τεχνολογίας ως μιας υπερ-ιστορικής ενότητας δύο μεταξύ τους αντιφατικών δυνητικοτήτων (εκείνων της Δημιουργίας και της Καταστροφής), εμφανίζεται συγγραμμική της πολιτικής του ανθρωπολογίας, ενώ ο τεχνολογικός του ντετερμινισμός μεταφέρει την κατηγορία της τεχνολογίας σε έναν κοινό, εξω-ιστορικό και μη επερωτήσιμο, χώρο με τις κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις. Παράλληλα, η συμβολική αποτύπωση των δύο αυτών δυνητικοτήτων αντλεί από την εξίσου εξωτερική της ιστορίας επικράτεια του μύθου, σε μια αναπαράσταση που προσιδιάζει σε αυτό που ο Winner²⁶, συζητώντας τον τρόπο που η κινηματογραφική φαντασία πραγματεύτηκε την κατηγορία της τεχνολογίας, αποκάλεσε τεχνολογικό ανιμισμό.

Επιστρέφοντας στην θέση του για την ανωτερότητα και ξενότητα της μηχανής, έχει σημασία να επιχειρηθεί μια πρώτη προβληματοποίηση του φαινομενικά αυτονόητου: η αναπαράσταση του προϊόντος της κοινωνικής εργασίας ως

ξένου τόσο ως προς το κοινωνικό υποκείμενο που το παράγει όσο και ως προς τον εν γένει κοινωνικό σχηματισμό εντός του οποίου παράγεται, συνεπάγεται μια *a posteriori* οντολογική διάκριση, σύμφωνα με την οποία το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτονομείται αφού παραχθεί και «αναλήπτεται» στην οντολογική σφαίρα που του προσιδιάζει. Εάν, από την άλλη πλευρά, θεωρηθεί πως η μηχανή είναι ξένη ως προς την πλειοψηφία του πληθυσμού αλλά όχι τους σχεδιαστές της, τότε η διαδικασία της «ανάληψης» αφορά τους τελευταίους και μάλιστα τους τελευταίους με τον συγκεκριμένο κοινωνικό τους ρόλο, ως σχεδιαστές-επιστήμονες, σε ένα σχήμα που θα αδυνατούσε εξίσου να προσδιορίσει τους όρους που καθιστούν εφικτή την περιστασιακή τους απόσπαση από το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων στις οποίες εγγράφονται ως υποκείμενα, ενώ θα εμφανιζόταν συναφές της αναπαράστασης της επιστημονικής πρακτικής που εισηγείται ο λογικός θετικισμός.

Το δε ζήτημα της αυτονόητης ανωτερότητάς της συνυφάνεται επίσης με την ουσιοκρατική πρόσληψη της μηχανής: ο Sadowski, επιχειρώντας να αποτυπώσει θεωρητικά τον μη ιστορικά διαχωρισμένο χαρακτήρα της κατηγορίας της τεχνολογίας και, επομένως, να προτείνει μια μη ουσιοκρατική κατανόησή της, προσδιορίζει την τεχνολογία ως έναν «τρόπο υλοποίησης συμφερόντων» [a way of materializing interests].²⁷ Η επιλογή του όρου υλοποίηση για την μετάφραση είναι εδώ συνειδητή: εκφράζει τόσο την πρόσληψη της τεχνολογίας ως τρόπου με τον οποίο αντανακλώνται χρυσταλλώσεις του τάξιου ανταγωνισμού όσο και μια διαδικασία μεταγραφής των ταξικών συμφερόντων και παραστάσεων στο επίπεδο της απτής υλικότητας. Με διαφορετική διατύπωση, οι όροι της παραγωγής των νέων τεχνολογιών θα πρέπει να αναζητηθούν όχι εκτός αλλά εντός των ιστορικά προσδιορισμένων κοινωνικών σχηματισμών και, την ίδια στιγμή, οι λόγοι που πλαισιώνουν την κατηγορία της τεχνολογίας, θα πρέπει να εξεταστούν στο σύμπλοκό τους με τις υλικές πρακτικές που οργανώνουν την παραγωγή της.

Με αυτό τον τρόπο, μια υλιστική προσέγγιση της τεχνολογίας είναι σε θέση να θεματοποιήσει τις άρρητες διαδικασίες μεταγραφής κοινωνικών παραστάσεων σε φαινομενικά αξιακά εκκενωμένες ψηφιακές λειτουργίες, όπως εύστοχα αποτυπώνει το παράδειγμα της αλγοριθμικής διαμεσολάβησης για τον σχεδιασμό κρατικών πολιτικών και την οργάνωση της εργασίας στην σύγχρονη καπιτα-

λιστική επιχείρηση. Οι Neyland και Möllers, προκειμένου να μελετήσουν τους λόγους [discourse] περί της «κοινωνικής δύναμης» των αλγορίθμων, διεξήγαγαν δύο εθνογραφικές μελέτες σχετικά με αλγοριθμικά συστήματα επιτήρησης. Συμπεραίνουν πως παρότι το κεντρικό στοιχείο των συστημάτων αυτών συνίσταται σε μια ακολουθία εντολών της μορφής “IF ... THEN”, τόσο το σκέλος των τεθειμένων προϋποθέσεων (το “if” σκέλος), όσο και εκείνο των κωδικοποιημένων αποτελεσμάτων που παράγονται από την πλήρωση των προϋποθέσεων (το “then” σκέλος) προϋποθέτουν «την προσεκτική αλληλοδιαπλοκή σχετικά ασταθών συσχετίσεων ανθρώπων, αντικειμένων, διαδικασιών, εγγράφων και πόρων».²⁸

Κατά τούτο, ο αλγόριθμος δεν είναι δυνατόν να προσληφθεί ως ενική οντότητα, διαχωρισμένη από το κοινωνικό πλέγμα των πρακτικών που καθορίζουν αφενός την διαπλοκή των υποκειμένων και τους τροπισμούς της αλληλεπίδρασής τους με το συγκεκριμένο τους και, αφετέρου, τον τρόπο, τα κριτήρια και τις άρρητες προκειμένες που καθορίζουν την μεταγραφή της διαπλοκής αυτής σε γλώσσα προγραμματισμού. Υπό αυτή την έννοια, η διαύγαση του κοινωνικού χαρακτήρα της παραγωγής νέων τεχνολογιών αλλά και του τρόπου λειτουργίας ακόμη και της πλέον επενδεδυμένης με αναπαραστάσεις αμεροληψίας και εσωτερικής, αυτάρκους ορθολογικότητας τεχνολογίας, υπονομεύει την δυνατότητα θεμελίωσης λόγων που αντιμετωπίζουν την τεχνολογία ως ουδέτερη κατηγορία. Παράλληλα, απομακρύνει επίσης την δυνατότητα προσέγγισής της με όρους εγγενούς βλαπτικότητας ή ωφέλειας: το μη ουδέτερο της τεχνολογίας συνιστά έτσι το άμεσο αποτέλεσμα της ανάγνωσης της παραγωγής της ως κοινωνικής πρακτικής. Υπό αυτή την έννοια, η κατηγορία της ουδετερότητας θα πρέπει να ερμηνευθεί, ως προς την κατίσχυσή της και ιδίως σε ό, τι αφορά την κοινότητα των εξειδικευμένων σχεδιαστών, ως έκφραση της «αυθόρμητης» ιδεολογίας τους, με τον ίδιο τρόπο που ο Althusser αποδίδει τις κοινωνικές παραστάσεις για την νοητική φύση των ιδεών στον καρτεσιανισμό (ως «ιδεολογία της ιδέας»), σημειώνοντας μάλιστα ότι αυτές προσιδιάζουν σε «αυτό που οι επιστήμονες, στην αυθόρμητη ιδεολογία τους, φαντάζονται σαν “ιδέες”, σωστές ή λαθεμένες».²⁹

Επιστρέφοντας, λοιπόν, στον τεχνολογικό ντετερμινισμό που διακρίνει την ουσιοκρατική πρόσληψη της τεχνολογίας στο επιχείρημα του Sennett, θα πρέ-

πει να σημειωθεί πως αυτός συνεπάγεται ένα στοιχείο στατικότητας. Αντίθετα με την προσέγγιση του Sadowski, στην οποία η Κατσαρού εντοπίζει την εισήγηση της ιστορικής ενδεχομενικότητας των αποτελεσμάτων της παραγωγής τεχνολογίας (στο μέτρο που αυτή, ως κοινωνική διαδικασία, είναι σε θέση να «παράγει συστηματικά αποτελέσματα» μόνο «υπό το κράτος συγκεκριμένων δομών» και όχι εν κενώ³⁰), το σχήμα του Sennett συνεπάγεται την φυσικοποίηση μιας ιστορικά προσδιορισμένης διαδικασίας. Αυτό σημαίνει πως οι τεχνολογίες που παράγονται στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, με τις κοινωνικά προσδιορισμένες παραστάσεις και θεωρητικές/οντολογικές προκείμενες που καθορίζουν τον σχεδιασμό και την παραγωγή τους σε συνάρτηση με τα ταξικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης που εγγράφονται στις προκείμενες αυτές, μετατρέπονται στις μόνες δυνατές. Το σκέλος αυτό δεν αφορά την διαχείριση της τεχνολογίας, αφού αυτή έχει παραχθεί και συνεπώς εγγράφεται στην επικράτεια του άρρητου, του αυτονόητου που δεν επερωτάται ούτε από τον εμπειρισμό της καθημερινής πρακτικής αλλά ούτε και από την επεξεργασία του Sennett.

Δεδομένων των παραπάνω, η πρόταση του Sennett για συνεργασία με την μηχανή, με τις ενδεχόμενες ενστάσεις του για την συγχρονία,³¹ μετατρέπεται σε πρόταγμα για συνεργασία του προλεταριακού πόλου με το αποτέλεσμα των μη επερωτήσιμων διαδικασιών υλοποίησης ταξικών συμφερόντων. Παράλληλα, η θέση του πως «κάθε πρότυπο δείχνει πώς πρέπει να γίνει κάτι» διότι «το πρότυπο που ενσαρκώνει μια τέλεια μηχανή υποδεικνύει ότι η δουλειά μπορεί να γίνει άψογα» [Sennett 2011, 90-91], αντανακλά μια διαδικασία υποκειμενοποίησης: η αναγνώριση της αδιαφιλονίκητης υπεροχής και αρτιότητας της μηχανής (αρτιότητας τα κριτήρια της οποίας προσλαμβάνονται επίσης ως εξωκοινωνικά, όπως και εκείνα της καλής δουλειάς) παράγει την συγκρότηση της υποκειμενικότητας του τεχνίτη, με την διασταλτική χρήση του όρου που προτείνει ο Sennett, την (αυτο)αναγνώρισή του ως ατελούς και την ταυτόχρονη αλληλο-αναγνώριση των ατελών τεχνιτών. Την ίδια στιγμή, η Μηχανή μπορεί, στο σχήμα του Sennett, να υπάρξει μόνο στην διαφορά της από το ανθρώπινο, στην συγκρισιμότητα που προσδιορίζει την κατανόηση της ανθρώπινης ελλειπτικότητας και καθορίζει την ρομποτική μηχανή ως ταυτότητα: βρίσκεται έξω και πάνω (σε αντίθεση με το πανομοιότυπο) από το ατελές, αλλά έχει ανάγκη

αναγνώρισης από αυτό ακόμα και εάν κάποτε αναπαρίσταται ως εντελώς αυτόνομη, όπως ο Θεός στην περίπτωση της θρησκευτικής ιδεολογίας του χριστιανισμού – συγκροτούμενος ως *Υποκείμενο* την ίδια στιγμή που αναγνωρίζεται και αναγνωρίζεται από τα «ζώντα εν αμαρτία» υποκείμενα/ πιστούς – είναι δυνατόν να θεωρείται ότι θα μπορούσε να μην έχει πλάσει τον άνθρωπο, ακριβώς επειδή τον «πλάθει». ³² Έτσι, παρότι ο Sennett επισημαίνει πως δεν θα πρέπει να είναι σκοπός του τεχνίτη να υποταχθεί στην μηχανή, αλλά αντίθετα να επιβεβαιώσει την ατομικότητά του (εδώ με τις σημάνσεις του ιδιαίτερου που παράγει η ατέλεια), το σχήμα της κατοπτρικής αναγνώρισης, η συγκρότηση του τεχνίτη σε εγκαλούμενο από την Μηχανή υποκείμενο, συνεπάγεται την διπλή παραγωγή του υποκειμένου: η επαναβεβαίωση της συγκροτημένης, στην άνιση σύγκρισή της με την Μηχανή, υποκειμενικότητας του τεχνίτη και η συναφής αυτο-κατανόησή του ως μέλους της κοινότητας των απανταχού τεχνιτών, είναι ταυτόχρονα υποταγή στις τελετουργίες, τις υλικές πρακτικές που ρυθμίζονται από αυτές και τους λόγους με τους οποίους επενδύεται το εγκαλούν Υποκείμενο/Μηχανή.

Η ίδια κατάφαση μιας διαδικασίας υποκειμενοποίησης που εκβάλλει στην παραγωγή της ταξικής κυριαρχίας είναι δυνατόν να εντοπιστεί στις παρατηρήσεις του Sennett για τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Ο ίδιος, αντλώντας από τις βιολογικές κατηγορίες του κυτταρικού τοιχώματος και της κυτταρικής μεμβράνης, διακρίνει μεταξύ *οικολογικού ορίου* και *οικολογικού συνόρου* [Sennett 2011, 189]: το πρώτο (παραδείγματα του οποίου αποτελούν για τον Sennett το τείχος στην Δυτική Όχθη, οι περιτειχισμένες και φυλασσόμενες κοινότητες [gated communities] και οι μεγάλοι αυτοκινητόδρομοι) περιχαρακώνει μια επικράτεια· αποτρέπει την είσοδο εξωτερικών πληθυσμών και την ώσμωσή τους. Αντίθετα, το οικολογικό σύνορο λειτουργεί όπως η κυτταρική μεμβράνη: εγκαθιδρύει μεν έναν διαχωρισμό, μια διαφορά, αλλά είναι περισσότερο πορώδες επιτρέποντας έτσι την αλληλεπίδραση. Η διάκριση των δύο όρων έχει δυναμικό χαρακτήρα: τα εξωτερικά τείχη των μεσαιωνικών πόλεων, παρότι αρχικά συνιστούσαν όριο, μετατράπηκαν σταδιακά σε σύνορο, καθώς οι άνθρωποι άρχισαν να χτίζουν δίπλα σε αυτά και οι ασυνέχειές τους προσέφεραν ευκαιρίες για αλληλεπίδραση του εσωτερικού της πόλης με εξόριστους και άλλα στοιχεία στο εξωτερικό, αλλά και ευκαιρίες για την ανάπτυξη παράνομου εμπορίου [Sennett 2011, 190].

Η κριτική του Sennett στον σύγχρονο πολεοδομικό σχεδιασμό εστιάζεται στην αδυναμία του τελευταίου (ο οποίος τελεί ακόμη υπό το κράτος της νεωτερικής αντίληψης πως το κέντρο της πόλης συνιστά τον πυρήνα της κοινωνικής της ζωής), να δημιουργήσει σύνορα στο υλικό σώμα του μητροπολιτικού εδάφους. Να δημιουργήσει, δηλαδή, σημεία –επινοημένα και υλοποιημένα από φαινομενικά διαχωρισμένους κοινωνικά (ο Sennett δεν αναζητά τους όρους της παραγωγής της επιστημονικής γνώσης, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην περίπτωση της τεχνολογίας) τεχνικούς του αστεακού— όπου συντελείται δυναμικά και με κάποια σταθερότητα η ταξική ώσμωση που προκρίνει ο ίδιος. Υπό αυτή την έννοια, η μέριμνά του για την κατασκευή συνόρων είναι δυνατόν να αναγνωσθεί ως επέκταση του προτάγματος της ταξικής συναίνεσης από το πεδίο του εργοστασίου ή της καπιταλιστικής επιχείρησης εν γένει στην υλικότητα της μητρόπολης. Κατά τούτο, η επιδιωκόμενη παραγωγή της συναίνεσης λαμβάνει ολιστικό χαρακτήρα, καθώς στοχεύει, τουλάχιστον καταστατικά –και στην κατεύθυνση, ωστόσο, της αναπαραγωγής των κυρίαρχων κοινωνικών σχέσεων– να άρει αυτό που ο Marx προσλαμβάνει (στο πλαίσιο του ουσιοκρατικού σχήματος της αλλοτρίωσης) ως διαφορετική βίωση του χρόνου μεταξύ αλλοτριωμένης εργασίας και «ελεύθερου χρόνου».³³

Εξάλλου, ο Engels, σκιαγραφώντας την πολεοδομική οργάνωση του Μάντσεστερ κατά τον 19ο αι., ως μια διαδικασία χωρίς εμπρόθετο σχεδιασμό,³⁴ είχε επισημάνει τις δυνατότητες που διαμορφώνει η συγκέντρωση των προλεταριακών κατοικιών και ο αποκλεισμός τους από την κεντρικότητα και ορατότητα του ιστορικού κέντρου, για την συγκρότηση ταξικών δεσμών χωρίς την μεσολάβηση ή την επιτήρηση των καπιταλιστών.³⁵ Σε αυτό το πλαίσιο, ο απολογητικός τόνος του Sennett, όταν σχολιάζει κριτικά την επιλογή του να μην τοποθετήσει μια νεοανεγερθείσα αγορά στην 96η οδό της Ν. Υόρκης, μεταξύ δηλαδή του Χάρλεμ και μιας από τις πλουσιότερες συνοικίες παγκοσμίως, δημιουργώντας έτσι ένα σύνορο, αλλά αντ' αυτού [να την τοποθετήσει] στο κέντρο του πρώτου, αντανακλά ένα λανθάνον σύστημα αξιών: η ταξική ώσμωση προκρίνεται ως βέλτιστη πρακτική και το δυναμικό της αποτέλεσμα, η διαμόρφωση μιας νέας κουλτούρας, μετατρέπεται σε επίδικο. Παρότι ο ίδιος δεν περιγράφει την διαδικασία αυτής της διαμόρφωσης, είναι δυνατόν να υποστηριχθεί πως, εφόσον η γκραμισιανή έννοια της ηγεμονίας δεν υπαινίσσεται μια κενή αντιθέσεων

συνθήκη, η νέα κουλτούρα που θα διαμορφωνόταν, θα αποτελούσε την συνισταμένη δύο αντίροπων, μιας κυρίαρχης και μιας υποτελούς. Η βάση της συνισταμένης αυτής θα ήταν η πρώτη (με αποτέλεσμα να εξακολουθούν να μην επερωτώνται οι κυρίαρχες κοινωνικές σχέσεις), όπως σημειώνει ο Storey πως συνέβη στην περίπτωση πληθυσμών της Καραϊβικής, στους οποίους οι Βρετανοί αποικιοκράτες επέβαλαν ως επίσημη γλώσσα την αγγλική. Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση νέων, κρεολικών γλωσσών με κυρίαρχο στοιχείο την αγγλική αλλά και με επιρροές από αφρικανικές και άλλες γλώσσες.³⁶

Πέραν τούτου και καταληκτικά, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί πως η αντίληψη του Sennett για τον πολεοδομικό σχεδιασμό και ιδίως για ό,τι σχετίζεται με τα ευεργετικά αποτελέσματα του τάξικου συγχρωτισμού, προϋποθέτει μια σχεσιακή αντίληψη για την συγκρότηση του υποκειμένου: το γεγονός πως το τελευταίο προσέρχεται προ-συγκροτημένο στην παραγωγική διαδικασία, με την ιδιότητα του τεχνίτη, αλλά όχι στην καθημερινή πρακτική που αναπτύσσεται στην μητρόπολη, επισημαίνει ένα εντασιακό στοιχείο του συλλογισμού του και αντανακλά την εν γένει αποσύνδεση των επιμέρους σφαιρών της κοινωνικής ύπαρξης τόσο από τις υπόλοιπες σφαίρες όσο και από την υλιστική τους κατανόηση με άξονα τα σύμπλοκα υλικών πρακτικών και λόγων. Αντίθετα από την περίπτωση του Sennett, ο Lefebvre θεματοποιεί τόσο την ενύπαρξη των κοινωνικών σχέσεων στην υλικότητα της μητροπολιτικής χωρικότητας, όταν αναρωτιέται «τι θα απέμενε από την Εκκλησία εάν δεν υπήρχαν ναοί;»³⁷ ή επισημαίνει πως «οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής έχουν κοινωνική ύπαρξη στον βαθμό που έχουν χωρική ύπαρξη προβάλλονται μέσα σε έναν χώρο, εγγράφονται εκεί, παράγοντας στην πορεία τον ίδιο αυτόν τον χώρο»,³⁸ όσο και την σύστοιχη της εμφάνιση των ιστορικών μετασχηματισμών στο επίπεδο της παραγωγής και των κοινωνικών παραστάσεων, από την μια πλευρά, και της νεωτερικής μορφής της πόλης, από την άλλη.³⁹ Εν τέλει, αυτό που κατορθώνει να συλλάβει είναι η επιδραστικότητα των κοινωνικών σχέσεων για την διαμόρφωση της υλικότητας της μητρόπολης, αλλά και η κοινωνική ενεργητικότητα του χώρου: «Θα μπορούσε ο χώρος να μην είναι τίποτα περισσότερο από τον παθητικό τόπο των κοινωνικών σχέσεων, το περιβάλλον όπου ο συνδυασμός τους παίρνει σωματική μορφή; [...] Η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική».⁴⁰

Συμπεράσματα

Στο παρόν κείμενο εκτίθεται ο τρόπος με τον οποίο οι κεντρικές προκειμένες ενός επιχειρήματος, που καταστατικά στοχεύει στην επανάκτηση της ενότητας αναστοχαστικότητας και σωματικής επιτελεστικότητας, παράγουν σταθεροποιητικά για την αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων αποτελέσματα. Προκειμένου να καταστεί αυτό εφικτό, το εγχείρημα παρακολούθησε την κατασκευή της ανθρωπολογίας του Sennett και την ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής του μέσα από την εξέταση της γενεαλογίας των ιστορικών μετασχηματισμών της κοινωνικής θέσης και των χαρακτηριστικών της εργασίας του τεχνίτη. Ακόμη, έγινε προσπάθεια να αναδειχθεί η υποστηρικτική, για τα παραγόμενα αποτελέσματα, λειτουργία της σενετικής αναπαράστασης της μηχανής, διά της επισήμανσης του ντετερμινιστικού της χαρακτήρα αλλά και της αποσύνδεσης υλικών πρακτικών και κοινωνικών παραστάσεων. Τέλος, υπογραμμίστηκε ο τρόπος με τον οποίο το πολιτικό πρόταγμα της ταξικής συναίνεσης υπεισέρχεται στην περίπτωση της αστεακής ανάπλασης.

Υπό αυτό το πρίσμα, είναι λοιπόν δυνατόν να υποστηριχθεί πως το κανονιστικό πρόταγμα που ο Sennett αντλεί από την παράδοση του πραγματισμού, η διαλεκτική μέσων και σκοπών κατά την επιτέλεση της παραγωγικής διαδικασίας, συνιστά ρήξη με την θέση της Arendt περί ανάγκης κοινωνικού διαλόγου επί των παραχθέντων τεχνολογιών, αφότου ωστόσο αυτές έχουν ήδη παραχθεί. Είναι κρίσιμο, βέβαια, να επισημανθεί πως πρόκειται για μια διαλεκτική με αίτημα καθολίκευσης σε κάθε πτυχή της παραγωγής, η οποία ωστόσο μοιάζει να προσιδιάζει στην ιστορικά προσδιορισμένη μορφή της εργασίας στο εργαστήριο του τεχνίτη, εκεί που το αντικείμενο εποπτεύεται μη κατακερματισμένο στα συστατικά του μέρη από ένα βλέμμα που είναι σε θέση να λειτουργεί ως πανοπτικό, έχοντας την εποπτεία της συνολικής διαδικασίας, είτε αυτή επιτελείται από έναν τεχνίτη είτε από επιμέρους παραγωγούς – που δεν μπορούν ποτέ να έχουν την εποπτεία της συνολικής διαδικασίας – υπό την επίβλεψη ενός αρχιτεχνίτη.

Παρά την ρήξη του με την θέση της Arendt, ο Sennett δεν επερωτά την διαδικασία της παραγωγής στην ολότητά της. Η αρχιτεκτονική του δεν εξετάζει τον τρόπο καθορισμού των τεχνολογιών που πρόκειται να παραχθούν, τις άρ-

ρητες προκείμενες και αξιακές πλαισιώσεις που συνοδεύουν τις άνω αποφάσεις αλλά και καθορίζουν, στην ενότητά τους με αυτές και την ίδια την επιτέλεση της εργασίας, τις παραστάσεις των παραγωγών για το αντικείμενο της παραγωγής. Έτσι, ο ίδιος εισηγείται στην πράξη την υιοθέτηση μιας αναστοχαστικότητας που μπορεί να υπάρξει μόνο εκ των υστέρων (και επομένως η διάστασή της με εκείνης της Arendt σχετικοποιείται), καθότι —υιοθετώντας μια ουσιολογική απεικόνιση των ποιοτήτων που χαρακτηρίζουν τον παραγωγό— η υλικότητα που αντιλαμβάνεται δεν είναι παρά μερική: ενώ θεματοποιεί τον τρόπο ανάπτυξης της δεξιότητας (ανατιμώντας την σωματικότητα), δεν εντοπίζει τις κοινωνικές παραστάσεις για την εργασία που βρίσκονται πάντοτε ήδη παρούσες στον τρόπο και τον χώρο που αυτή επιτελείται. Πολύ περισσότερο, αδυνατεί να θεματοποιήσει τις διαδικασίες υποκειμενοποίησης που συγκροτούν τον παραγωγό-υποκείμενο κατά την ίδια την επιτέλεση της διαδικασίας της παραγωγής. Υπό αυτή την έννοια, μπορεί κανείς να ισχυριστεί πως η απουσία της αιτούμενης αναστοχαστικότητας στην περίπτωση των επιστημόνων στο Los Alamos, όπως αυτή κινητοποίησε την σκέψη τόσο της Arendt όσο και του Sennett, δεν ανήκει στην επικράτεια του εξαιρετικού: όχι εξαιτίας της καθολικής κατίσχυσης μιας αλλοτριωμένης σχέσης με το αντικείμενο, αλλά συνεπεία ενός συγκεκριμένου τρόπου υποκειμενοποίησης, που είναι παράγωγο ενός συμπλόκου λόγων και πρακτικών το οποίο εκβάλλει, άλλωστε, στις κοινωνικές παραστάσεις των εμπλεκόμενων επιστημόνων. Η σενετική αρχιτεκτονική, η οποία δεν κατορθώνει να θεματοποιήσει αυτή την υλικότητα των παραστάσεων, καταλήγει έτσι - δια του τεχνολογικού ντετερμινισμού που την διέπει - να μετατρέπει την μορφή της Πανδώρας σε σύμβολο της δυνητικής αυτοκαταστροφικότητας της ομογενοποιημένης, αφηρημένης «ανθρωπότητας»: σύσσωμη η τελευταία τίθεται ενώπιον των αποτελεσμάτων που η συλλογική της δράση εμφανίζεται να παράγαγε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. L. Althusser, *Θέσεις (1964-1975)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999, σ. 105.
2. Βλ. σχετικά, R. Sennett, *Ο ελαστικοποιημένος άνθρωπος. Οι συνέπειες του μετασχηματισμού της εργασίας στον νέο καπιταλισμό*, Τόπος, Αθήνα 2010.
3. «Η προηγούμενη ιδεαλιστική (“αστική”) φιλοσοφία εδραζόταν, σε όλους τους τομείς και τις αναπτύξεις της [...] σε μια προβληματική της *ανθρώπινης φύσης* (ή της ουσίας του ανθρώπου). [...] Αυτή η προβληματική [...] αποτελούνταν αντιθέτως από ένα συνεκτικό σύστημα επακριβώς προσδιορισμένων εννοιών, στενά συναρθρωμένων μεταξύ τους. Εμπειρείχε, όταν ο Μαρξ αναμετρήθηκε μαζί της, τις δύο συμπληρωματικές αξιωματικές παραδοχές που ο ίδιος όρισε στην 6η Θέση για τον Φόουερμαχ: 1. ότι υπάρχει μια καθολική ουσία του ανθρώπου 2. ότι αυτή η ουσία είναι το κατηγορήμα των “*μεμονωμένων ατόμων*”, τα οποία είναι τα πραγματικά υποκειμένα της». L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, Εκτός Γραμμής, Αθήνα 2015, σσ. 320-321 (οι επισημάνσεις διατηρούνται). Αναλυτικότερα, βλ. L. Althusser, *Θέσεις*, ό.π., σσ. 309-340.
4. L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, ό.π., σ. 321.
5. L. Althusser, *Για τον Μαρξ*, ό.π., σ. 322.
6. Η αναλυτική παρουσίαση του επιχειρήματος υπερβαίνει την στοχοθεσία του παρόντος κειμένου· οι κεντρικές επισημάνσεις του Sennett αφορούν, εν προκειμένω, την γραμμική διαδικασία της ανάπτυξης του *νοήμονος χεριού*, ως προϋπόθεσης της μη γραμμικής διαδικασίας ανάπτυξης των δεξιοτήτων του τεχνίτη.
7. Δ. Αλεξάκης, *John Dewey: Πειραματισμός και Δημοκρατία*, Τόπος, Αθήνα 2018, σ. 42.
8. Την μετάβαση λ.χ. από το φορντικό στο μετα-φορντικό παράδειγμα, καθώς και το σύστοιχό της στην οργάνωση ενός πλέγματος κοινωνικών σχέσεων και των συναφών ιδεολογικών παραστάσεων μεταξύ των εμπλεκόμενων υποκειμένων.
9. Οι συντελεσμένοι μετασχηματισμοί στο επίπεδο της οργάνωσης της παραγωγής και οι κυρίαρχες δομές διατηρούν, όπως καταδείχθηκε, σχέση εξωτερικότητας με την σφαίρα εντός της οποίας το επίχειρημα του Sennett θεματοποιεί δυνατότητα επερώτησης.
10. Η ιστορικότητα αυτού του τύπου της κριτικής υπερβαίνει τα υλιστικά αναπτύγματα του 19ου και 20ού αιώνα. Παρόμοιου τύπου κριτική ασκείται επίσης από τον Rousseau εναντίον των χομπσιανών και λοκιανών αναπαραστάσεων του status naturalis. Βλ. σχετικά, Γ. Φαράκλας, *Η πολιτική απονομοποίηση της φύσης* στο R. Azizoglu, *Η δημοκρατία στην εξορία. Ένας οδηγός για την σκέψη του Ρουσσώ*, Νήσος, Αθήνα 2012.

11. Η μαρξική έννοια της αλλοτρίωσης αποδίδεται στο γερμανικό πρωτότυπο των Οικονομικών και Φιλοσοφικών *Χειρογράφων 1844* με τους όρους Entäußerung [απο-έκφραση ή αδυνατότητα έκφρασης] και Entfremdung [αποξένωση], οι οποίοι αντλούν από την εγγελιανή φιλοσοφία.
12. Για τον Sennett, ο αποτελεσματικότερος τρόπος κινητροδότησης εντοπίζεται στην συνεργατική κουλτούρα και όχι τον ανταγωνισμό, με την προϋπόθεση (και εδώ διακρίνει μια ουσιώδη διαφορά σε σχέση με την σοβιετική περίπτωση) ότι ο τεχνίτης έχει την δυνατότητα να στοχαστεί επί του αντικειμένου της εργασίας του και να μεταφέρει τις παρατηρήσεις του στο κέντρο του σχεδιασμού.
13. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί εν προκειμένω ο Sennett είναι εκείνο του βρετανικού NHS: μέσω διαδοχικών κυβερνητικών μεταρρυθμίσεων του συστήματος υγείας και της οργάνωσης της εργασίας του νοσηλευτικού και ιατρικού προσωπικού κατά τις επιταγές του φορντικού προτύπου, εισήχθησαν γνώμονες για τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να παρέχεται η φροντίδα και να κατανέμεται ο χρόνος του προσωπικού ανάλογα με τις διάφορες παθήσεις των ασθενών. Ο μετασχηματισμός αυτός υπονόμει, κατά την άποψη του προσωπικού, την δυνατότητα διάγνωσης υφιστάμενων παθήσεων που είχαν διαφύγει της προσοχής τους κατά την πρώτη εκτίμηση της κατάστασης των ασθενών, μέσω της συζήτησης μαζί τους.
14. G. Mari, «Work and Action», *IRIS. European Journal of Philosophy and Public Debate*, 11 (2010), σσ. 511-516.
15. «Η νομομοφροσύνη/αφοσίωση μετράει ιδιαίτερα σε μια επιχείρηση, όταν ο επιχειρηματικός κύκλος είναι στα κάτω του· οι εργάτες θα παραμείνουν, θα δουλέψουν περισσότερες ώρες, θα δεχθούν περικοπή μισθού και δεν θα φύγουν».
16. Για την εξέταση της ορθολογικής οργάνωσης του εγχειρήματος της καταστροφής των εβραίων της Ευρώπης και μια εμμενή κριτική στην δυτική νεωτερικότητα βλ. E. Traverso, *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας. Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, Αθήνα 2013.
17. Ο Sennett επισημαίνει την αποσύνδεση του αρχιτέκτονα από τον φυσικό χώρο εξαιτίας της (λανθασμένης) χρήσης αυτοματοποιημένων μεθόδων σχεδίασης (βλ. το λογισμικό CAD). Το κρίσιμο είναι η διατάραξη της συγχρονικότητας σύλληψης και υλοποίησης, η αποσυσχέτιση, δηλαδή, του *μυαλού* και του *χειριού*.
18. Στο λήμμα για το εργοστάσιο χαρτοποιίας L'Anglée, ο Diderot συλλαμβάνει μια αναπαράσταση του μέλλοντος στην οποία η ρομποτική μηχανή συνυπάρχει με τον άνθρωπο και λειτουργεί επικουρικά, εκτελώντας τις πλέον δύσκολες και ανθυγιεινές εργασίες.

19. Για μια αποδελτίωση των κεντρικών χαρακτηριστικών των αστικών αναπαραστάσεων σχετικά με τις μηχανές τον 19ο αιώνα, καθώς και μια απόπειρα επαναδιατύπωσης και επικαιροποίησης της μαρξικής θέσης πως οι μηχανές δεν δημιουργούν αξία, βλ. G. Caffentzis, «Γιατί οι μηχανές δεν μπορούν να δημιουργήσουν αξία, ή η θεωρία του Μαρξ για τις μηχανές» στο *Η εργασία, η ενέργεια, η κρίση και το τέλος του κόσμου. Σκέψεις για την εργασία, την τεχνολογία και την καπιταλιστική κρίση (1980-2000)*, Αρχείο 71, Αθήνα 2012, σσ. 255-318.
20. *Αυτόθι*, σ. 287.
21. Ο Hobsbawm παραθέτει στην *Εποχή του Κεφαλαίου* ένα απόσπασμα από φυλλάδιο της International Harvester Corporation που είχε ως στόχο, αφενός μεν την εκμάθηση της αγγλικής γλώσσας σε Πολωνούς εργάτες και, αφετέρου, την εμπέδωση της πειθάρχησης στην νέα χρονικότητα του εργοστασίου. E. Hobsbawm, *Η εποχή του Κεφαλαίου. 1848-1875*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2003, σ. 299.
22. J. Sadowski, *Too smart: How digital capitalism is extracting data, controlling our lives, and taking over the world*, MIT Press, Cambridge 2020, σ. 20.
23. *Αυτόθι*, σ. 21.
24. Μ. Κατσαρού, *Αλγοριθμική διαμεσολάβηση και On-Demand κουλτούρα: η εμπειρία των χρηστών του Netflix*, Διπλωματική εργασία, Τμήμα Επικοινωνίας, Μέσων και Πολιτισμού, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών 2020, σ. 29.
25. *Αυτόθι*, σ. 29.
26. L. Winner, *Autonomous Technology. Technics-out-of-Control as a Theme in Political Thought*, MIT Press, Cambridge 1978, σ. 31.
27. J. Sadowski, *Too smart*, ό.π., σ. 14.
28. D. Neyland & N. Möllers, Algorithmic IF ... THEN rules and the conditions and consequences of power, *Information, Communication & Society* 20/1 (2017), σ. 2.
29. L. Althusser, *Θέσεις*, ό.π., σ. 103.
30. Μ. Κατσαρού, *Αλγοριθμική διαμεσολάβηση*, ό.π., σ. 34.
31. Ένα παράδειγμα μπορεί να αντληθεί από την περίπτωση των συστημάτων επιτήρησης: παρότι ο Sennett πιθανότατα δεν θα συνηγορούσε υπέρ της αντικατάστασης της ανθρώπινης μεσολάβησης στην πρακτική της επιτήρησης από την μηχανή, το σχήμα του δεν ανθίσταται σε μια συνεργατική κουλτούρα ανθρώπου-μηχανής, στην βάση της ανάπτυξης της οποίας, ωστόσο, βρίσκεται, όπως δείχνουν οι Neyland και Möllers, η μεταγραφή κοινωνικών σχέσεων και παραστάσεων σε

γλώσσα μηχανής. Κατά τούτο, η μηχανή εξακολουθεί να περιβάλλεται με λόγους περί αυτονόητης ανωτερότητας και ουδετερότητας, ενώ οι όροι που καθορίζουν την κατηγοριοποίηση των υποκειμένων, ως δυνητικά υπόπτων, φαινομενικά από-πολιτικοποιούνται. Βλ. σχετικά, J.-C. Paye, «France: An Algorithmic Power», *Monthly Review* 67/9 (2016).

32. Βλ. σχετικά, L. Althusser, *Θέσεις*, ό.π., σσ. 112-118.
33. «Τι συνιστά την αλλοτρίωση της εργασίας; Πρώτο, το γεγονός ότι η εργασία είναι εξωτερική προς τον εργάτη, δηλαδή δεν ανήκει στη βαθύτερη ύπαρξή του ότι επομένως ο εργάτης δεν επιβεβαιώνει τον εαυτό του στην εργασία, αλλά αρνείται τον εαυτό του, νιώθει μίζερος και καθόλου ευτυχημένος [...] Έτσι ο εργάτης, βρίσκει τον εαυτό του μόνο έξω από την εργασία του την ώρα της εργασίας του αισθάνεται έξω από τον εαυτό του [...] Ο αλλότριος χαρακτήρας της φαίνεται καθαρά από το γεγονός ότι μόλις πάψει να υπάρχει φυσικός ή άλλος εξαναγκασμός η εργασία αποφεύγεται σαν μάστιγα». Κ. Marx, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, Γλάρος, Αθήνα 1975, σσ. 95-96.
34. F. Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάυρον, Αθήνα 1974, σ. 101.
35. *Αυτόθι*, σ. 200.
36. J. Storey, *Πολιτισμική θεωρία και λαϊκή κουλτούρα*, Πλέθρον, Αθήνα 2015, σ. 129.
37. H. Lefebvre, *The Production of Space*, Blackwell, Cambridge 1991, σ. 44.
38. *Αυτόθι*, σ. 129.
39. «Η καπιταλιστική πόλη δημιούργησε το κέντρο κατανάλωσης [...] Γνωρίζουμε ήδη τον διπλό χαρακτήρα της καπιταλιστικής κεντρικότητας: τόπος κατανάλωσης και κατανάλωση τόπου. Το εμπόριο πυκνώνει στο κέντρο, που προσελκύει το σπάνιο εμπόριο, προϊόντα και τρόφιμα πολυτελείας [...] Αυτό που λέγεται και γράφεται είναι πρώτα απ' όλα ο κόσμος του εμπορεύματος, ο λόγος των εμπορευμάτων. Το κλέος και η επέκταση της ανταλλακτικής αξίας». H. Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη. Χώρος και πολιτική*, Κουκίδα, Αθήνα 2007, σ. 169.
40. H. Lefebvre, *The Production of Space*, ό.π., σ. 11.